

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1972

Ч. 9 (141)

А. ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН: УКРАЇНСЬКІ МИСТЕЦЬКІ КОЛЕКЦІЇ

І. МАЙСТРЕНКО: НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР

А. ГАК: ПРАВДА ПРО ГУЛЯЙПОЛЕ

Р. РАХМАННИЙ: КАНАДСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

**SUČASNIST — SEPTEMBER 1972
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Книжкові новини у видавництві

«Сучасність»:

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ЗРУБ І ПАРОСТИ

Книжка про українську літературу на батьківщині й в еміграції за останнє півстоліття. Формат — велика вісімка, 336 стор. Ціна: 6 дол., 21 нім. марка або рівновартість в іншій валюті.

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчості всесвітньовідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстрації Р. Петрука.

Ціна: 10 н. м., або 3 дол. у картоні;
15 н. м., або 4.50 дол. у полотні (США і Канада); або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1972,
Ч. 9 (141)
РІК ВИДАННЯ ДВАНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: „Historical Abstracts“, „America: History and Life“.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Із нових поезій

Марко Царинник

фрагменти твору:

діярююш моєї божевільної леле коханки, до якого
я крадькома вліплюю

- а) трактати про спокуси існувати
- б) листи лі по своїй доньці
- в) поему «коре в египті»
- г) та іншу порнографію

БРАТ' КАЖЕ:

Я ВЕРНУВСЯ З ПОЛЮВАННЯ НА ПІВДНІ

: : сьогодні смерть мені вочу:
наче хворий ціліє/
наче виходити надвір після хвороби:

сьогодні смерть мені вочу:
наче запах миру/
наче сидіти під вітрилом проти вітерця:

сьогодні смерть мені вочу:
наче бита дорога/
наче воїн вертається з походу:

сьогодні смерть мені вочу:
наче запах лілей/
наче сидіти на березі оп'яніння:

сьогодні смерть мені вочу:
наче чоловік хоче бачити вітчизну/
пробувши багато літ у полоні: :

СЕСТРА КАЖЕ:

ЛЕВИ РОСТУТЬ НАВКІЛ МОВ ТРОЯНДИ НА ОСОННІ

: : це сьогодні
доглядач ходє і збирає
заморожених горобців до лантуха:

це сьогодні
мені приснився брат
наче блазень в фільмі «Синій янгол»:

це сьогодні
я хочу бігти ристю
мов коник з червоного дерева
що його майстер змайстрував
для сина хінського монарха:

це сьогодні
приборкувач випускає
левів з клітки пустувати:

це сьогодні
їхне сім'я біліє
мов туман над ранок: :

БРАТ КАЖЕ:
І ВІДЬМА КОВТНУЛА МІЙ ЧАКЛУНСЬКИЙ ПАЛІЯТИВ

По горах вітер віє:
оре шя мі, оре,
тота роля уска;

Я назбирала соломи на стріху:
оре шя мі, оре,
тота роля уска;

Набридло мі, набридло мі їсти бараболю:
што мі поганяла
фраїречка Зузка;

Сокира блистить у клуні;
што мі поганяла
фраїречка Зузка;

Я зрізала подорожник:
оре шя мі, оре,
тот гаїк зелений;

Я роздяглась догола:
оре шя мі, оре,
тот гаїк зелений;

Оси рояться надворі:
еден коник сивий,
а другий червений;

Я навчилась варити тіло свого мужа:
еден коник сивий,
а другий червений: :

СЕСТРА КАЖЕ:
ЦЕ РЕ СОТВОРИВ СОБІ НАЙМЕННЯ ІЗ ЧЛЕНІВ СВОГО
ТІЛА

Кіт:

Що стоїть догори ногами.
Що страшний.
Що має товсте лице.
Що має повернене лице.
Що має лискучу шерсть.
Що належить кобрі.

Кіт:

Що має голову Хорса.
Що має вуха Хорса.
Що має ніздрі Хорса.
Що має губи Хорса.
Що має зуби Хорса.
Що має горло Хорса.

Кіт:

Що ковтає мільйонів :

БРАТ КАЖЕ:
Я РИБУ ЇВ З ТИВЕРІЯДСЬКОГО ОЗЕРА

Гляди: мое імення смердить
гірш ніж запах мертвеччини
коли в літню днину небо парке:

Гляди: мое імення смердить
гірш ніж запах на березі
де рибалки наловили раків:

Гляди: мое імення смердить
гірш ніж імення жінки
яку лихословлять за чоловіка:

Гляди: мое імення смердить
гірш ніж сморід смерти
в клітинах мого тіла: :

СЕСТРА КАЖЕ:
У ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ ТИРАНА ЙОГО ЛЮБОВ
ОГОЛЮЄ НИВИ ГРУДЕЙ

: у день народження тирана
за тими мурами
де його любов оголює ниви грудей
вилізши на дах

підкравшись до вікна опівночі
 щоб уздріти голу спину
 і волосся / прийшовши в сльозах
 побивши ребро
 латаний велетень
 пише пером украденим
 у сліпого жебрака
 ради якого Рая покидає його
 уві сні ступа за нею
 і дивиться у двері
 і знову снить
 і знову снить
 як усі балакають чужими мовами
 і трава у зоопарку чорна
 і світанок гуде літаками: :

НАМ СЛУГУЮТЬ МАШИНИ ЩО ВИТВОРЮЮТЬ САТИНОВІ ЗВУКИ

підводні човни безбережні
 підводні човни безвірні
 підводні човни безвітряні
 підводні човни безгеройні
 підводні човни безглузді
 підводні човни безголові
 підводні човни безголосі
 підводні човни бездержавні
 підводні човни бездітні
 підводні човни безжальні
 підводні човни беззавітні
 підводні човни беззахисні
 підводні човни безкрилі
 підводні човни безликі
 підводні човни безлюбі
 підводні човни безмодні
 підводні човни безногі
 підводні човни безносі
 підводні човни безокі
 підводні човни безпечальні
 підводні човни безполітичні
 підводні човни безпотрібні
 підводні човни безптичні
 підводні човни безрозумні
 підводні човни безрукі
 підводні човни безсонні
 підводні човни безупинні
 підводні човни безформні
 підводні човни безхатні
 підводні човни безязикі
 підводні човни не вміють літати

ПИТАННЯ ДЛЯ ЯКОГО НЕМА ВІДПОВІДІ;
ВІДПОВІДЬ ДЛЯ ЯКОЇ НЕМА ПИТАННЯ

твоя секунда
моя секунда

твоя хвилинка
моя хвилинка

твоя година
моя година

твоя доба
моя доба

твій тиждень
мій тиждень

твій місяць
мій місяць

твоя весна
моя весна

твое літо
мое літо

твоя осінь
моя осінь

твоя зима
моя зима

твій рік
мій рік

твоя голова
моя голова

твое волосся
мое волосся

твої зуби
мої зуби

твоя шия
моя шия

твої плечі
мої плечі

твої груди
мої груди

твої пальці
мої пальці

твої коліна
мої коліна

твої п'яти
мої п'яти

твое життя
моя смерть

Роман про добру людину (III)

Емма Андіївська

Дмитрик ще в коридорі зупиняється, зважуючи, чи не ліпше все таки звільнити Копиленка з-під надто ретельної опіки Ірини Ярчик, яка заради порядку й чистоти, що набули в неї майже релігійної цілескерованості, ще, бува, на друзки строщить Копиленкове устаткування з тією самою рішучістю, з якою вона колись серед табору змусила — прилюдно викупатися Степана Мицька, що його відтоді прозвали Митим, — і він настільки перейнявся цією дуже знаменною в його житті подією, аж власноручно в паспорті за допомогою картопляної печатки й синьки Лисого Івана переробив старе прізвище на нове і так пізніше й емігрував до Америки, — заявивши, коли він сам того не вчинить (де ж це бачене, аби чоловік, якому не бракує ні рук, ні ніг, вештався останнім нехлюєм, аж гидко дивитися, коли Бог створив людину на свою подобу!), вона його власноручно, як немовля, викупає, хоч вона мала і ростом, і силою, а він здоровило; — а що П'ятачиха тягне Дмитрика далі, з Копиленкового ж закутка припинилися вигуки, — може, Копиленко покоровився своїй долі, або якось переконав Ірину Ярчик не нищити слоїків, оскільки він нібито господар у своїй хаті, чи розповів їй докладніше про біофотони душі, що втихомирили її, Дмитрик, трохи повагавшись, виходить із барака, хоч йому й ніє всередині від настирливого усвідомлення, як те, що він тепер робить, обертається якось не туди, куди треба, і то виключно через корову, яка вплуталася в думки й заважає йому навіть відпекатися від П'ятачихи, бо він все ще ніби очікує, як зараз щось вирішальне станеться в його житті.

Проте в його житті нічого вирішального не стається. Всі великі події відбуваються поруч, і він лише глядач, якого ніщо не заторкує, навіть коли йому в обличчя й летить кілька жаб із Копиленкового баняка, що його дівтора відразу з веселими криками випорожнює і приєднує до своїх ропух, з якими вона у рівчачках, повідгороджуваних мокрим піском, бавиться в жаб'ячі перегони, тим часом, як самим баняком зацікавлюється Грицько Вертило, втішаючись, що йому само небо послало відповідну посудину до варення самогону на заміну агрегатові, який минулого тижня через його власний недогляд витрусила в нього таборова поліція, і з того часу він ходить як неприкаяний, аж люди перестали пізнавати його набуту в Одесі моряцьку ходу, про яку Грицько Вертило висловлювався, що вона в нього не від дальнього плавання, хоч він об'їздив усі моря й океани, а ще з дитя-

чих років, коли він з дідом поїхав рибалити і їх застала буря, яка строщила човен і забрала діда до праотців-запорожців, а він уже, і сам не тямлячи як (видно, не судилося йому тоді ще вмерти), доплив до берега, але з того часу в його тіло наче вклали найбільшу, круглу, а разом і розірвану хвилю, яка його розколисує, що особливо помітне після кількох добрих чарок, хоч він ніколи не п'яніє від порілки, бож його похитує в різні боки виключно від тієї чорноморської хвилі, а не від оковитої, для якої йому сам Господь Бог, пам'ятаючи козацький рід Вертила, а головне — знаючи, що вона Грицькові не шкідлива, а корисна, серед білого дня (хіба ж треба ліпшого доказу!) просто з неба скинув баняк на руки.

Оскільки ж Божій ласці притаманна широчінь, яку інколи важко збагнути простим смертним вже хоч би й тому, що людині бракує відповідної перспективи (вирісши на ледве два метри від землі, далеко не вглянеш), то воно й зрозуміло, чому за дарований небом баняк вхопилися, знайшовши місце, не лише руки Грицька Вертила, а й веселуна Аристида Киндзі, скрипаля, гешефтьєра-аматора й шевця з покликання в одній особі, який постачав своїм рідким замовникам дуже гарні, тільки незмінно замалі черевики, і хоч покривджені ляялися (бож як важко було заощаджувати з паю, аби купити за харчі порядної шквіри!), а подекуди, як Іван Ченчик, — правда, це траплялося рідко, — лупцювали Киндзю або правила назад гроші, наступного разу черевики якось самі собою виходили з нього ще менші й вужчі, мов диявольські кліщі, попри добру волю Киндзі, — усі ж і так знали: це в Киндзі, який найбільше терпить на тому, не зі злого наміру, а, ймовірно, від успадкованого ще від предків із своєї давнини забутого ідеалу краси, що змушує його тепер, коли люди ростуть більшими й ноги в усіх, як у поліського злодія, милуватися в особливо малих розмірах, бо навіть коли він найдокладніше брав мірку й намагався дотримуватися замовленого, під час роботи на нього сходило надхнення, як на праведників, що колись так малювали ікони, і коли він опам'ятовувався, черевики, яких не згнів би і найвправніший майстер (не дарма ж його за німців запрошували працювати модельєром у Стрию, але він не виявив охоти викраювати чоботиська, за що його й упакували за ґрати, де він так близько ходив біля смерти, аж перестав її боятися), завжди виявлялися замалі.

Звичайно, аби Киндзі не вдавалися такі хвацькі черевики, що очі брали, і потім, якби він не розм'якав перед настирливими проханнями, хоч він після кожного попиття й неминучої сварки клявся, що ніколи на жодні благання нікому вже не шитиме черевиків, ніхто до нього не звернувся б, а так замовники намагалися перехитрити долю тим способом, що батько замовляв для себе, аби дістати взуття для сина, мати — для дочки (правда, жінкам більше щастило, чи тому, що в них від природи менші ноги, чи тому, що за-

ради краси вони воліли трохи й перетерпіти), бо за всю свою шевську багатостраждальну практику Киндзя тільки раз пошив не затісні черевики хирлявій професоровій одиначці, десятирічній Христі Мокрієнковій з палючими по-старечому сумовитими очима, про яку не лише батько, що її сам виховував, — коли Христі було ледве два роки, мати (її Христя знала зі зняток: сліпуче, несамовитої краси обличчя з такими, як у Христі, палючими очима), після того, як її викликали в НКВД й зажадали, щоб вона доносила на колеґ в інституті, де працювала, аби цим бодай частинно спокутувати вину за батька-петлюрівця, яким вони вже належно заопікувалися, а тоді ще й додали, що в разі її відмови доберуться й до чоловіка, якому доведеться професорувати на Воркуті, не заходячи додому, кинулася в Дніпро, — хіба ж таємниця, яке м'яке батьківське серце, та й хіба своя дитина не найкраща? — а й весь табір казав, що з малої виросте другий Тарас чи Леся Українка, така вона розумна й здібна, і вірші пише, що й дорослий не втне, просто душу виймає, хоч і незвично вони якось звучать, і мелодії до них вигадує (вже скільки її пісень наспівують у таборі!), і знає майже все те, що й сам професор, а тиха й добра (і це в віці, коли діти найдошкульніші!), наче не з цього світу.

І все таки, коли Христя, доставши на день народження черевики (Киндзя ні копійки не взяв за них у професора, який однак не мав чим заплатити), застудилася, бо в січні, аби відзначити день проголошення самостійності України, таборяни зібралися в неопаленому бараці, де Мстислав Дяченко виголосив коротку, але задушевну промову (від неї кожному аж серце стислося і її пам'ятали навіть ті, що згодом виеміґрувавши, з переляку, а дехто й задля вигоди, або й просто втомившись на кожному кроці уточнювати, що він не росіянин і не поляк — єдині визнані слов'янські народності зі Сходу, а українець, відцуралися свого походження), а Христя прочитала кілька віршів, і там ходили крижаний протяги, від яких вона дістала гарячку й за кілька днів померла, хоч її рятували, як могли, — з приводу цього дехто плескав язиком, мовляв, це від Киндзіних черевиків! Так ніби черевики спричинюють дифтерію!

Зрештою, несподівану смерть Христі переживав весь табір, хоч кожному і свого горя вистачало, і сам Аристид Киндзя гірко плакав, наче за рідною дитиною, що ані трохи не заважало Серафимі Пилипівні Ховрашко твердити, кожного разу, як їй не вкладався пасьянс, яким вона перевіряла долю, ніби тієї ночі, як померла Христя, вона бачила на власні очі Киндзю зі скрипкою в руці на білих конях з попелястими крилами, що провіз небіжчицю шаленим чвалом три рази навколо табору, а коли Серафима Пилипівна, трохи отямившись від несподіванки й подолавши страх, вистромилася з вікна, аби остаточно впевнитися, то Киндзя перетворив похоронних коней на простирала — хитрість надто очевидна, розрахована хібащо на селєпків, бож хто по-

вірити, що в таборі залишили, не боячись крадіжки, сушитися на ніч білизну? Та й потім, крім таборового шпитало, ніхто не мав таких широчезних простирал.

Очевидно, свідчення Серафими Пилипівни не всі розглядали, як доказ Киндзіного ухилю за межі, куди не вільно зазірати простим смертним, і зовсім не воно спонукало Грицька Вертилу перевірити, чи дійсно Киндзя підтримує особливі стосунки з потойбіччям, а просто коли Грицько Вертило переконався, як Божа благодать, уосіблена в банякові (у Бога ж і мале — велике), простяглася не тільки на нього, а й на Аристида Киндзю, який легко міг обійтися і без Божого дару, він вирішив скорегувати цю довільну неозначеність провидіння і, не витрачаючи зайвих слів, щосили рвонув посудину до себе.

Оскільки ж Аристидові Киндзі так само спало на думку уточнити Божу ласку, пристосувавши її до окресленішої людської мірки, бо велика каструля і йому придалася б не лише для тієї цілі, що й Грицькові Вертилові, а й для вярнення кулеші (він любив щедро пригощати, а бракувало відповідного начиння), тим більше, що посудину явно йому дарувало небо, — то знаючи: самотужки він не переважить Грицька з його чорноморською хвилею всередині, яка додавала Вертилові неподоланної сили, — Киндзя гукнув Богдана Слуцького на підмогу, пообіцявши задурно пошити черевики, коли він допоможе йому заволодіти баняком.

Коли ж Семен Роздерікуля угледів, як двоє безсоромно наскакують на одного, почуття справедливости в ньому (хіба порядна людина годна терпіти, як на її очах кривдять іншу?) збунтувалися, хоч він не тільки на поліції, жінці і навіть дітям, що слізю благали те влаштовувати авантур (ніби це справді його вина, — адже він втручався лише там, де зневажали людську підність!), а й сам собі ще вранці дав слово не встрявати в жодні бійки, — і він кинувся на підмогу Грицькові Вертилові, що подіяло, мов запальний клич, і на Василя Корнійчука, і на Корнія Сопуна.

А як обидва приятелі приєдналися до колотнечі, то вже, самозрозуміла річ, не могли залишатися осторонь ні Філько Хитун, ні Всеволод Каленик!

Коли ж латиніст Володимир Харитонович Цуркалевський, називаний у таборівій школі, — поза спиною, — за часте вживання «ерго» Ергоном Першим, крізь горішні скельця окулярів, заки їх збили, вловив, що його найдібнішого учня Юрка Басенка, який затесався до побоїща, періщить Корній Сопун по голові, де в бездоганному порядку, просто на лету самі собою вкладалися казуси й модуси, конъюнктиви й герундиви, він, піднявши до неба ковінку, вигукнув «pereat mundus!» і рвонувся вперед, а вигляд його піднесеної ковінки, яку аж за табором помітив Ігор Остапчук, що крізь дірку, прорізану в дротяній загорожі Дмитриковими хлопцями, ходив відсвіжкитися до Ізару, присягаючись пізніше, ніби з ковінки летіли іскри, — так подіяв на таборових

мешканців, що всі повисипали з баражків з наміром до останньої краплі крові, — кому як щастило: руками, ногами, палицями, а Віталій Луцький мокрою пелюшкою, які жінка лагодилася прати, — боронити потоптувану справедливість, хоч потім, коли дійшло до поліції і кмітливіші, правда, дещо пожимаючи плечима, своєчасно втратили зацікавлення полем бою, на майдані, крім Тараса Синькавського, що зламав ногу й не годен був кроку ступити (друзів, які його винесли б на руках, як це сталося з іншими потерпілими, аби зайво не потрапляти до поліційного реєстру, не знайшлося), залишилися, як найзапекліші забіяки тільки Володимир Харитонович Цуркалевський і старенький професор-орієнталіст Дмитро Онуфрійович Кобилко, який, одбігши в тюрканині пенсне, пухленькими добрими ручками, ніби саджаючи в повітря розсаду, методично захищався від безтілесних напасників, — подробиця, що спонукала таборових хронікерів назвати цю бійку професорською.

Звичайно, якби Дмитрикові сказали: в такій всеохопній битві, де чубувався весь табір, він стоятиме осторонь і його ніхто не спровокує прикласти і своїх рук (а це ж виключно завдяки корові! Не інакше), він ніколи (не повірив би, тим більше, що коли П'ятачиха засікла серед самої гуці свого Андрійка, вона, однією рукою цупко тримаючись Дмитрика, тараном рвонулася вперед з такою силою, аж Прокіп Погорільний відлетів набік і щез, а Данько Небаба відсахнувся, дивлячись на П'ятачиху, як на привид, чим скористався Микола Стрибунець, аби втелючити Данька, відплативши цим способом за залицання до Дарки Вишневської, ще заки його збив з ніг Остап Нечіпайло, відгородивши тілом Стрибунця Дмитрика, П'ятачиху, Андрійка й Данька від решти).

А зтім якби він їх і не відгородив Стебунцевим тілом, із самих репетувань П'ятачихи вирости б мури суцільного приску, яких не зважилася б переступити і навала найгірших вагаг, бо П'ятачиха, хоч уже й пересвідчилася, що Андрійко живий і не покалічений, кричала так, аж навколо й справді спорожніло, наче її крик випалював усе живе, а Данько Небаба й Остап Нечіпайло заклакли й не рухалися тільки тому, що їм ноги відняло від її галасувань.

— Нелюди! Бузувіри! — надсаджувалася П'ятачиха, підсакаючи то до Данька, то до Остапа, а тоді, повертаючися до Андрійка, картала і його, пощо він затесався в бійку і не ночував дома, аж їй серце перетліло, і, заки Андрійко встигав відповісти, не слухаючи його, тут же на одному віддиху вимагала від Дмитрика (її на всіх вистачало), аби він пішов у свідки проти Данька й Остапа Нечіпайла, які, мовляв, покалічили її синочка.

— Мамо, таж заспокойтеся! Зі мною нічого не сталося, я живий і здоровий. Крім того, я так само винний, як і вони, і сам відповідаю за свої вчинки! — пробував вставити на очах змужнілий Андрійко, але П'ятачиха не слухала й репетувала далі, ймовірно, вже й сама не годна зупинитися.

І саме тому, що вона й сама не годна була спинитися, Дмитрик і побачив, як вона кричить через те, що її хитає на всі боки. Бо хоч Андрійко і стоїть поруч живий і неушкоджений (ну трохи спустили з носа крові, ну наставили кілька гуль, а хіба ж це йде в рахубу?), він поруч себе самого покоїться мертвий у труні, і це над ним побивається збожеволіла від розпуки П'ятачиха. Вона без перерви світить над ним свічки, одну за одною, шепчучи впереміш молитви й заклинання, з яких поволі висновується велика й пругка, спочатку рожева, а тоді зовсім, як з пареного молока, хвиля, що виповнює все навколо, і Дмитрик крізь цю хвилю виразно розпізнає чорну й висохлу П'ятачиху, що йде вночі з Пилипом Соколоком і Никифором Роздайбідюю, які допомагають їй нести труну, аби за табором потайки поховати Андрійка, заки його заберуть і примістять десь на далекому цвинтарі, куди вона не зможе доїжджати, і Дмитрикові серце лускається від співчуття, хоч вона і шпетить його за те, що він категорично відмовляється свідчити проти Данька й Остапа.

І мірою того, як П'ятачиха його лає, а Дмитрик мовчить і думає: це все корова завинила, бо через неї він своєчасно не здихався цієї пащекуватої баби, яку йому тепер невимовно шкода, попри те, що вона йому одночасно й сидить у печінках, він бачить не Андрійків похорон, а свою власну смерть.

Він у незнайомому великомісті, де з найближчої зупинки метро без перерви валять люди, які однак заклопотано проходять повз нього, не зауважуючи його присутності, хоч він лише кілька кроків від них у сквері з підстриженими кущами стоїть, оточений тими типами, що на мить, завдяки його наглому втручанню, припинили добивати носакми чоловіка, який, закривавлений, заляк на доріжці, й кинулися гуртом на Дмитрика, бо він один з усіх перехожих наважився цінною життя боронити чужу беззахисну людину. «Нікчемне, боягузливе падло, як ви смієте піднімати руку на безборонну людину? Невже в вас не лишилося і краплі добра?» — вигукує Дмитрик їм просто в тупі жорстокі пики, що відступають перед ним, хоч він має на захист тільки власні кулаки, аби, зайшовши ззаду, шмагонути його ножем у спину. «Нелюди! — чує Дмитрик сам себе з далекої віддалі, — схаменіться!» — І вже без болю, ніби то його не стосується, зауважує, як його, нерухомого, топчуть підборами, а найменший із зграї з обвислою слинявюю губою, не вдоволившись доконаним, пробує вирізати йому очі, оскільки ж він надто старається, ніж вислизає йому з рук і раниць його самого, від чого той, побачивши власну кров, з божевільним криком «Пробі!» зривається на кривуваті ноги й починає дико гнати, перестрибуючи через клюмби, кущі, а за ним розсипається й решта убивць, хто куди, і лише скривавлений чоловік, що заляк на доріжці, підповзає до Дмитрика, чи властиво до Дмитрикового задубілого тіла, і легенько гладить йому обличчя, ніби не тільки очима, а й рукою бажаючи назавжди запам'ятати мертві риси свого рятівника.

«Що ж це мені верзеться на яву? — силоміць струшуться Дмитрик, — невже я застудився і мене судомить пропасниця, чи це й далі витівки корови, якій мене чорти підбурили відповіді?» — і помічає біля себе вже тільки П'ятачиху (Данько й Остап наче в воду впали; від побойовища не лишилося й сліду), яка утрущає Андрійка.

— Мамо, я дорослий, і я сам відповідаю за свої вчинки. — на диво спокійно повторює Андрійко, і цей спокій, ця зрілість, якої він невідомо де раптом набрався, ще більше виводить П'ятачиху з рівноваги.

— Пане Дмитрику! — волає вона, — ви свідок, дивіться, до чого довели мені дитину! Я посилаюся на вас! Я їх усіх оскаржуватиму! Я знайду на всіх розправу.

— Вельмишановна пані, я вам не свідок, і даремно ви на мене посилаєтесь! Від мене ви почуєте одне: не мордуйте Андрійка, інакше він вам втече й ніколи не повернеться назад. Він не дитина, а парубок. Світ — широкий, і ви нічого не вдієте.

П'ятачиха люто зиркає на Дмитрика і одразу ж переконується: тепер справді безнадійно до нього сікатися, бо він говорить з таким виглядом, що до нього ніяк не вчепишся; його немов поставили в коло для змагунів і облили олією, і він безперешкодно проходить крізь усі петлі й загороди. І як на підтвердження, ніби це саме так і є, Дмитрик, поплескавши Андрійка по плечу, скеровує кроки до барака, твердо вирішивши негайно разом із хлопцями зайнятися якимось новим проектом, аби від бездіяльності не привиджувалося зайвини, а П'ятачиха знову заходжується докоряти Андрійкові, який (і це вона чує! Вона просто шкірою намацує, як щось чуже заповонило його душу, куди вона не має доступу!) вперше і назавжди вислизає з-під її опіки, щоб жити власним життям, якого їй вже не доведеться ні скеровувати, ні визначати.

І це усвідомлення настільки раптове й гірке, що П'ятачиха, вмить постарівши і вперше за весь свій вік згорбившись, ніби їй порубали всередині риштовання, яке її досі тримало, перестає кричати, і їй спадає на думку, що тепер, видно, наблизився час очікувати своєї останньої години, оскільки їй нема чого робити на цьому світі.

— Мамо! — заклопотано нахилиється Андрійко, беручи П'ятачиху за руку, — що з вами? Я вас не залишу напризволяще! Тільки — моє життя — це виключно моє життя!

Але П'ятачиха, хоч і дозволяє взяти себе під руку, не проронює ні слова. Її, як сліпу, веде до барака Андрійко, а вона, чуючи, як її з кожним кроком меншає, ніби одночасно отримує додатковий зір, яким вона в глибинах свого ества зауважує себе: веселу, вродливу дівчинку, з якої б'є життя і якій здається, наче все, що відбувається навколо, — суцільне свято.

До цього суцільного свята належить і те, що говорять мати, батько, товаришки, тітки (а їх у неї не бракувало, і во-

ни часто приходили, веселі й цікаві оповідниці, особливо тітка Горпина, що знала безліч казок і бувальщини), і те, як хто рухається, і взагалі все, що потрапляє до обсягу її зору, бож і це свято. Зрештою, суцільне нескінченне свято від того навіть, як нахилиється черешня в вікно, як собака гавкає на сусідньому хуторі, а в ній стільки сили і світла, що її вистачило б на весь світ.

І тоді серед цього суцільного свята починається хуртовина: батька забирають на війну, звідки він не повертається, потім починають горіти мастки, і до їхнього села доходить, що в містах революція, і невдовзі вона на власні очі бачить білі, зелені, червоні банди, які гвалтують, грабують і розстрілюють безневинних людей. А тут ще й мати занедужує, їхнє господарство занепадає, і вона на догоду хворій, яка лише на два тижні пережила її весілля, погоджується стати до вінця із Сидором, з яким вона не мала дітей (як вона заздрила своїм подругам, що не знали куди від дітей дітися!) і який гине від голоду під час колективізації, бож тоді вимирає все їхнє село, а вона лишається при житті лише тому, що пухла добивається до станції і, сама не тямлячи, як, імовірно шукаючи їжі, бо там дошки пахли коровою, потрапляє до товарового потягу, який привозить її до Харкова, де її випадково зауважує й витягає з вагону добра душа, залізничник, старий дідусь Мусій, і бере до себе, заки вона приходить до сил і на ногах загоюються рани. Згодом вона влаштовується на короткий час прибиральницею, вертається на село і знову тікає, працює на залізниці, прокладаючи шпалли, де й зустрічається зі своїм другим чоловіком. Вони переїздять до іншого міста, усе складається якнайкраще, вона починає випростовуватися, чекає Андрійка, її єдине щастя й розраду, і тоді забирають її чоловіка як ворога народу, попри його пролетарське походження, і знову все летить шкереберть.

Правда, тоді Андрійко втримав її на цьому світі, ставши ціллю її життя, усіх її не лише не здійснених, а й повнотю не усвідомлених мрій, а тепер? Чим вона завинила? Пощо вона взагалі жила? Невже людина народжується велетом, щоб з роками маліти? Чи вона просто сама винна, що не тим шляхом пішла в житті, тільки яким же шляхом вона мала йти, коли ніякого іншого не було?

— Мамо, чого ж це ви? — не на жарт клопочеться Андрійко, який щез зроду не бачив своєї матері тихою й зосередженою, а через те і такою інакшою, аж йому серце заходиться, і він мимоволі кидає оком, шукаючи підтримки, хоч і знає, що тут йому ніхто не допоможе, бож ніхто не оберне його знову на безвільне немовля, як і не унедійснить думки, що коли людина стає дорослою (а це завжди приходиться несподівано), їй не випадає триматися за неньчину спідницю, попри те, що зараз він охоче й потримався б, аби заспокоїти матір. Тільки ж це однак не надовго, і воно нічого не направиць. З миттю, як він зажадає бути самим собою, це

знову повториться, бо мати ніколи не навчиться (на те вона й мати) пригальмовувати свою опіку, оскільки він їй довіку не здаватиметься дорослим, і Андрійко, проводячи поглядом Дмитрика, що без пояснень зрозумів і підтримав його, а тепер повертає до барака, — зідхає й переборює спокусу гукнути його назад, і то зовсім не тому (хоч може й тому, але тоді зовсім грошечки!), що до Дмитрика підбігає вчитель Василь Терещенко, в присутності якого не виголосиш: «Вельмишановний пане Дмитрику, допоможіть мені заспокоїти й переконати неньку, що я не дитина. Я її люблю і шаную, однак, хоч і прикро мені завдавати їй болю, я — це я, і кожна людина живе своїм власним життям».

Такого взагалі не скажеш, та ще й при свідках, просто язик не повернеться, ну а потім ніхто ж сторонній не зарадить, де самому випадає вирішувати свою долю, не перетворюватися ж йому на маминого синочка, як тридцятирічний Геннадій Підсуха, з якого всі сміються, що він не те що на дівчину глянути, а й до вітру без матиного дозволу не сміє вийти! — і Андрійко мовчки веде постарілу П'ятачиху додому, силкуючися навіть не дивитися в той бік, хоч його зір ще деякий час, ніби навмисно унезалежнившись і вигнувшись стеблиною, з-за спини навздогін проєктує йому Дмитрика, який підняв руки й махає ними на захеканого Василя Терещенка.

Звичайно, якби Андрійко обернувся й ще раз пересвідчився, то побачив би, що Дмитрик зовсім не махає руками на Василя Терещенка, а нерухомо дивиться на нього, а Терещенко, гадаючи, що Дмитрик не розуміє або не чує, бігає навколо, повторюючи: «Пане Дмитрику, я негайно потребую свідка, чи не погодилися б ви замовити за мене слово?» — від чого створюється поверхове враження, ніби й Дмитрик рухається, хоч він застиг і не годен ступити кроку від здивування, звідки ця мара, що всі, ніби наввипередки, затялися кликати саме його в свідки (ніби не вистачало неутральніших осіб у таборі!) — і лише трохи згодом знаходиться на відповідь: «Я поспішаю».

— Мені треба свідків, якщо не кількох, то бодай одного, який знав би мене ще з дому, бо інакше я пропав, а в мене — нікого нема, — винувато пояснив Терещенко.

— А леж я вас теж не знаю з дому!

— Пане Дмитрику, якщо ви погодитесь, ви врятуєте мене, інакше мене видадуть радянській м'ясорубці. На мене якась мерзенна тварюка звела наклеп, і я нікому нічого не годен довести, мене зацькують крикуни, бо треба свідка, який би засвідчив на папері, а цього всі бояться. В ім'я всього доброго, що є на світі, хоч і як його мало, допоможіть мені! Я не смію вас умовляти, ви мені — ні сват, ні брат, однак благаю, якщо у вас не камінна душа, погодьтеся бути моїм свідком! Цим ви врятуєте мені життя!

І все таки дивно, чого він саме до мене звернувся, майнуло Дмитрикові в голову; невже через корову, яка запов-

зялася водити мене з халепи в халепу? Адже для нього не таємниця, що я — спекулянт і слава моя не абияка. Хіба не знайшлося когось гіднішого заступитися за нього?

— Не знайшлося! — відповів на його думки Терещенко. — В межових ситуаціях, — а вони завжди з'являються тільки в смертельній небезпеці, — де людина ангажується не одним пальцем, а вся, зі сліпучою чіткістю відмежовується добро від зла і зникають тіньові переходи «доброзла», що панують у ситому, вільному від страху перед безпосередньою загибеллю суспільстві (де зло, — від жиру, очевидна річ, — обожнюють як щось подиву гідне через те, що воно не встигло запустити пазурів у своїх дрислякуватих обожнювачів), і люди, які за сприятливіших умов померли б шанованими, чесними й добрими, оскільки їм ніколи не довелося проявити ні справжньої чесноти, ні доброти, в суспільстві, що живе під Дамокловим мечем, виявляються нікчемними тварюками, підлими й боягузливими. Тому й стається, що блаженські добрячки за межових обставин, затуливши невинні зіниці, ніколи не бачать, як у їхній присутності катують і вбивають іншу людську істоту, бож треба рятувати насамперед власну шкуру, своя сорочка ближча, а крім того, пощо зайво побиватися, коли завжди є виправдання: хіба я винний? Не я убивав! Моя хата з краю! — через це й не знайшлося. Але (в цьому я ніколи не мав нагоди пересвідчитися), — дехто про вас лихої думки, я не раз чув, як вас обзивали заразою й гірше, усім не догодиш! — проте я чомусь переконаний, так я відчуваю, і це відчуття й штовхнуло мене шукати у вас порятунку, — ви добра людина й не відмовите.

«От новина! — ще більше здивувався Дмитрик, — це мене вперше в житті назвали доброю людиною, і то не інакше як через корову, яка, скориставшись, що я з нею заговорив (ну, напосідала ж, як тут не заговорити?), силкується вманеврувати мене туди, звідки важко вибратися назад».

— Якщо ви згодні, не гаймо часу, бо це вкорочує віку. Ходімо одразу ж на поліцію, де ви посвідчите про ті кілька фактів з мого, клянусь вам, чесного життя, які я вам по дорозі розповім, їх не багато. Ви мені довіряєте?

— На поліцію?

— Ви боїтеся!

— Що ж такий чесній людині, як я, боятися? — зареготався Дмитрик з власного дотепу, дивлячись на завжди мовчазного, однак чимось симпатичного (чи від того, що він так кумедно метеляв руками, чи від того, що, говорячи, він якось незвично морщив ніс), а тепер вкритого червоними від хвилювання плямами і незвично ружливого Терещенка, якому Дмитрик просто не годен був відмовити, навіть якби на поліції й вирішили раптом прискринити його за якийсь призабутий опріх супроти законності, керуючись засадою (зрештою, Дмитрик не тільки сам притримувався цієї істини, а й хлопців своїх привчив), що коли людина зайвий раз муляє

очі представникам справедливості й порядку, цим вона сама напрошується, аби нею докладніше поцікавилися, що аж ніяк не входило в його пляни, бо ж хіба тасмниця: чим менше кимось цікавляться, тим врівноваженіше на душі?

Тільки одна річ — пляни, і друга — коли людина дійсно потребувала допомоги.

— Кажіть швидше, що я маю запам'ятати, — споважнів Дмитрик, — лише, по змозі, не густо з числами, а решта — дрібниці.

— Справді? — аж за серце захопився Василь Терещенко, і його обличчя набрало виразу, який не сходив з нього ні коли він розказував Дмитрикові, звідки той його і що саме про нього знає, ні коли згодом все це поліцаї сумлінно записували з уст Дмитрика і Дмитрик, ні на мить не завагавшись (його постать випромінювала таку певність, що ніхто й не догадався б, як Дмитрик про всяк випадок прикидає запобіжні дії, якби усе це раптом луснуло і його впакували за ґрати), поставив свій підпис під довжелезні й докладні свідчення, ніби він від коліски стежив за Терещенковим життям і визнавався на ньому ліпше, ніж на власному.

Правда, якимось кутиком свідомості слухаючи себе (від звички завжди триматися напоготові, воно якось само западало всередину), Дмитрик не виходив із дива, звідки в нього стільки переконливості й надхнення (наче він здійснював найвдаліший гешефтьарський задум), яке відчутно впливає і на поліцаїв, бо ж ніхто з них не перепитував його вдруге і не збив на манівці (а це ж не становило жодних труднощів!) імовірно лише тому, що, говорячи брехню (адже до табору Дмитрик і не здогадувався про існування Терещенка), він одночасно виголошував найциррішу правду, ладну зрушити гори, і це правду, що в ній з несподіваною силою втілилася Дмитрикова готовість рятувати Терещенка, відчували всі, включно з глухонімих Івасем Кіндратком-Голубом (на посаду друкарки його спочатку й прийняли за цю vadu, бо другий начальник таборової поліції, — перший, сміливець Олександр Гурійович Верета, з душею навстіж, що так розумів людські слабості і, де вдавалося, допомагав табор'янам, загинув, не проурядувавши й місяця: викурив американську цигарку — хтось із друзів почастивав, зрештою його не раз анонімно попереджали, аби він не надто цікавився діяннями певних осіб, — від якої його вхопили корчі, і, заки до нього підскачили, хоч то відбувалося в усіх на очах, помер, звільнивши місце для другого начальника — Євгена Матина, що згодом, як пізно було зарадити, оскільки мертвих не воскресити, виявився підісланим енкаведешником, за допомогою якого чимало людей з табору викрали й віддали радянщикам, а кількох, що, зорієнтувавшись, до чийх рук вони потрапили, спробували тікати, замордували й спалили в таборовій печі, — все це вийшло на поверхню лише коли одного дня Євген Матин зник, а тоді, обвішаний орденами виригнув у Москві, — вважав за доцільне задля спокою взя-

ти до праці в поліції глухонімого секретаря, переочивши, що Кіндратко-Голуб змалечку змів відчитувати з губ: ще коли його батьки після розкуркулення опинилися в Сибіру, ним заопікувалася заслана туди за буржуазні ухили в граматиці української мови хвора на сухоти вчителька Тетяна Миколаївна Саенко, яка не тільки навчила його відчитувати з уст українську, російську і досить порядно німецьку мови, а й прищепила невидгоийний потяг до справедливости й добра, що впало на плідочий ґрунт в Кіндраткові-Голубові), який опісля передруковував на машинці з розхитаними літерами, як у хворого на цингу зубами, складену в присутності поліцаїв і оздоблену Дмитриковим підписом Терещенкову спростувальну заяву, бо він довго ще, навіть коли Дмитрик скінчив говорити, дивився йому на уста, ніби звідти й далі струмували видива, що видовжували поліційне приміщення барака у вокзал, завалений клунками, втікачами й вояками, які зривали з себе військові мундири й прилюдно переодягалися в цивільне, а з передвокзальної вулиці кулеметні черги нової влади зіскали цегляні карнизи, що щматками потропчених мушель і масок летіли додолю, забарвлюючи повітря пилом кольору моркви, і тоді на вокзал, повз офіцера, який перед солдатами (вони ж не звертали на нього жодної уваги) вимахував револьвером, роздираючи щелепи криком, щоб вони боронили вокзал, бо це їхній обов'язок перед батьківщиною, просто в його вимахування увійшла коняка з розпоротим черевом і, затуливши і ніби стерши офіцера з поверхні, прощукотилась ала аж до багажного сховища (хоч її по дорозі кожний намагався відігнати, аби не бачити розпанаханих тельбухів), де вона звалилася біля купи валіз, кошиків, скринь і клунків, на якій стояв літній чоловік у приношеному одязі з іржавими терезами в правиці й зосереджено серед навколишньої метушні важив пухнаті пшеничні булочки й купки попелу.

Децю пізніше Кіндратко-Голуб переконався, що то не купки попелу й не булочки, а людські серця виважує чоловік. Але коли він усвідомив свій здогад, саме ту частину вокзалу рознесло вибухом, вигнуло пожмакане залізне склепіння лійкою спочатку вгору, а тоді донизу, а його, приплющеного повітряною хвилею до землі й обсипаного тиньком, незнайомі люди підвели, трохи поштуркали й потягнули за собою в подібну на бомбосховище довжелезну поруч із метро м'ясарню з уже повибиваними вікнами й повириваними дверима, де ошалілі мешканці хапали в обійми волові туші, свинячі стегна й голови, ковбаси, сувої лою, які разом з двома телячими головами котилися по цементній підлозі (здобич падала, за нею нахилилися і знову губили, і знову повзали, боляче б'ючи один одного сухими ковбасами по пальцях), повз тонкого землистого пана в крилатому капелюсі, що, тримаючи обома руками вийнятий із миски (вона поруч валялася, і її, кленучи, кожний відбивав ногою, аби не завалала) холодець, зосереджено їв його, переводячи час від ча-

су драглистий невидючий погляд з холодцю на оббіловану кістку коров'ячого стегна, що, погойдуючися, висіла над ним замість годинника, а Кіндраткові-Голубові якийсь добродій просто в обличчя тицькав бичачі легені, пропонуючи їх узяти, бож усі грабували і його бездіяльність драгувала інших, хоч він тоді дійсно не міг приєднатися до них зовсім не тому, ніби не мав голоду (він аж забув, коли востаннє споживав м'ясо), а тому, що його осліпила постать чоловіка з терезами, який зважував добрі й лихі серця.

На щастя, його тоді не затовкли, коли він, з усіх боків затиснений і закаляний кривавим соком з трофейних ребер і хребтовин, які всі хапалися якнайхутчіше й якнайбільше винести, спинився, вражений думкою (йому тоді справді на мить ніби інший мозок вклали), — невже це справді кінець світу, бож інакше хіба з'явився б чоловік зважувати добрі й лихі серця? — невже це остання мить, а він ще зовсім не підготований!

«Боже, почекай!» — пронеслося в його голові, і він побачив, як шматки м'яса навколо, що затисли його, розчачнулися, аби він пересвідчився, що це не м'ясо, а домовини, і звідти, замість людей, посипалися різнокольорові миляні бульбашки, зростаючи й видовжуючися, однак по дорозі вони одна за одною, — деяка вище, а деяка нижче, — лускалися, так і не долетівши до янгола з опаскою «Ост» на рукаві, що, розгорнувши в повітрі книгу (а вона розширювалася на все небо й звужувалася — зовсім як живий коров'ячий шлунок!), відмічав прізвища.

«Кіндратку-Голубе!» — самим поворотом голови покликав янгол, і Кіндратко-Голуб із жахом зауважив: він теж бульбашка і так саме, як інші, летить чи радше його потоком несе до янгола, де він зараз лусне.

«Боже, наповни мене собою, не дай мені нікчемно без сліду загинути, бож я нічого доброго не залишив на цьому світі. Я не чинив зла, проте це не заслуга, це надто мало. Людина покликана усім еством скрізь і завжди ширити добро, але я збачнув це лише тепер, коли Ти показав мені мене самого, порожню милянну бульбашку, без змісту й призначення. Боже, відміряй мені часу бодай на один добрий вчинок! Дозволь ще раз почати життя заради добра, якого я нікому не встиг зробити, коли вже Тобі забাগлося відхилити запону з його суті!»

І тоді вперше за все своє існування Кіндратко-Голуб не відчитав з уст, а почув голос, який блискавкою вдарив в усі клітини: «Ну, то як, відкладемо заради Кіндратка-Голуба весь Страшний Суд?» — і знову намацав під ногами землю, почавши трохи розпізнавати й людей, проте вже не в м'ясарні, а десь на вулиці, куди його вперше завело; там хапали перехожих і кидали до авт, а він, своєчасно це помітивши, шмигонув у ворітницю найближчого напівзруйнованого будинку, аби перечекати, заки представники нової влади зникнуть разом з своїми жертвами, і там він здивав Не-

стора Литвиненка, який теж заховався й принишк разом з ним, а тоді запропонував удвох мандрувати до іншого міста в іншій зоні, і вони спільно добилися аж до табору.

І тепер, коли Кіндратко-Голуб дивився на Дмитрика, який виголошував свої свідчення, наче казав надхненну проповідь, щось невлadne в його рухах, виразі обличчя, особливо ж — уст і очей, нагадало Кіндраткові-Голубові і чоловіка, що важив добрі й лихі серця, і янгола на Страшному Суді, і те, що його самого, Кіндратка-Голуба, відпущено тоді виключно, аби він ширив добро на світі, — подробиця, що її він (як воно часто стається в житті), ледве минула небезпека, призабув, мовляв, на те ще прийде час, не подумавши, що тоді може виявитися й запізно, аж поки несподівана пригадка, яка нібито його зовсім і не торкалася, з перших же слів Дмитрика, а потім, коли він передруковував ті свідчення, і поготів, до дна розчахнула йому серце, і він ще довго не міг заспокоїтися, чуючи, як його дедалі сильніше лихоманить, хоч Дмитрик із Терещенком уже давно вийшли, і Терещенко за кілька кроків від поліційного барака, трохи захриплим голосом від швилювання й вдячності, звернувся до Дмитрика з промовою, яка здивувала Дмитрика більше, ніж перед тим саме прохання Терещенка — посвідчити за нього на поліції.

— Вельмишановний пане Дмитрику, — прочистивши горлянку, мовив Терещенко, — я надто вражений і зворушений вашою добротою й шляхетністю, аби висловити це в належний спосіб. Ви врятували мені життя, а я не маю жодних матеріяльних благ, аби вам чимось віддячитися за таке щире й спонтанне добродійство. Мое вчителювання в таборовій школі — безплатне, та й як брати щось, нехай і небагато, від людей, які самі нічого не посідають? — а чимось іншим я не вмію заробляти.

— Алеж я не потребую жодної вдячності! То все не варте й згадки! Може, то я зробив для себе, а не для вас?

— Ви не потребуєте, однак я потребую, і тому не гнівайтесь й спробуйте зрозуміти мене правильно: вдячність — природна реакція, не висловивши її, людина хиріє й нікчемніє. Тому якби ви погодилися, щоб я у формі лекцій висловив вам подяку, ви невимовно порадували б мое серце!

— Чого б же ви мене навчили? — спантеличений такою пропозицією, спитав Дмитрик.

— Усього, чого побажаєте: історії, математики, географії, фізики, латини, греки...

— Ні! — жажнувся Дмитрик. — У мене розум не подуманий на вчення, я більше до лінії гешефтьярства.

Однак йому одразу ж стало шкода Терещенка, і він похашцем додав:

— Якщо вам справді дуже на тому залежить, я через своїх хлопців переказуватиму, коли вам найкраще приходили до мене й учити. Тільки по змозі, аби не щось надто складне!

З того часу для Дмитрика почалися виклади, які найбільше дивували його самого, бо він не тільки не знав, а й напевно посварився б із кожним, хто спробував би твердити, що він надто м'який; оскільки ж це твердження висновував його власний мозок, який при тому ще й так гарно унаочнював: ось, мовляв, дивись, і то дивись уважно, не вивертаючись, ось твої наміри, а ось — вчинки! — це Дмитрика дедалі частіше штовхало на підозру, чи не оселилася випадково йому в душі корова, що вперше спитала, чи він добрий — обставина, в яку Дмитрик волів би не заглиблюватися, бо хіба людині не вистачає інших клопотів?

І так воно й тривало. Терещенко навідувався до нього, говорив інколи зовсім незрозуміле, хоч Дмитрик, аби зробити бодай невеличку приемність гімназійному вчителю, намагався почуте на свій лад осмислювати, часто ловлячи себе на тому, звідки в нього береться терпіння (а воно й справді весь час поповнювалося, і від цього Дмитрик ставав непомітно для себе чутливіший до оточення) вислухувати довгі розповіді, з яких він часто мало що тямив.

Правда, кожного разу, заки послати когось із хлопців по Терещенка, Дмитрик довгенько вагався, чи не пора вже й відмовитися від цих дивних викладів, пощо він сам собі звалив на голову зайвий клопіт? — адже маленька послуга (посвідчив, та й кінець! мало кому він чого свідчив!) не варта й згадки, він би її вже давно й забув, якби Терещенко не нагадував про неї своїми лекціями, що тільки обтяжували Дмитрика.

«Він справді кумедний чоловік, — думав не раз Дмитрик про Терещенка, — і чого він надмір перейнявся тим, що я трохи поплескав язиком (якби ж усі добродійства можна було збувати такою легкою ціною! Зрештою, чи то справжнє добродійство, коли воно не коштувало великих зусиль? — Тим більше, що він і сам вагався б визначити, яка причина спонукала його йти свідчити за Терещенка: нехить видатися страхопудом, щире співчуття до Терещенка, бажання втерти поліції носа, так само щире, чи все це разом? — бож хіба людина ладна з певністю встановити, що саме штовхнуло її на якийсь вчинок?), а йому вийшла з того користь? Якщо так довше потрізає, я перетворюся на його боржника, мені доведеться ламати голову, як за ці виклади віддячуватися, а куди ж це доведе? Я мушу йому принагідно витлумачити, що в мене немає часу».

Однак як тільки Дмитрик натинався здійснювати це рішення, перед його внутрішнім зором витрипало благальне обличчя Терещенка, особливо ж його ніби видовжені з самого серця очі, які чимось невловним (так, немов голос безтілесної корови, що вчепилася ходити за Дмитриком, обернувся на погляд Терещенка) заторкували в Дмитрику незнані досі, невимовно чутливі, а заразом і непроглядні, небезпечні глибини, і він, хоч і сердився на себе за подібну слабкість, переймався жалем до Терещенка і мовчав.

Нехай ще цей останній раз він відвідає мене, а тоді я вже виразно натякну: на цьому справді кінець! — виправдувався перед собою Дмитрик і знову велів переказувати Терещенкові, аби той не барився й якнайшвидше приходив.

І Терещенко приходив, і знову все лишалося без змін, бо якось непомітно для них самих вони звикли один до одного, і коли Дмитрик довго не бачив Терещенка, він мимоволі сповільнював свою активність або й зовсім відкладав набік пильні справи, усвідомлюючи нагло, як йому бракує чогось дуже суттєвого, хоч Дмитрик не тільки не заглиблювався в Терещенкове говорення, а й часто, — особливо, коли Терещенко потрапляв у полон власного надхнення, чому, здається, посилено сприяла висока матерія, якою Терещенко заповзався виповнити Дмитрикову голову, — переставав його взагалі чути, бо саме тоді Дмитрикові з особливою ясністю думалося своє, ані трохи не пов'язане з лекціями.

Звичайно час від часу (дуже рідко, але все таки) траплялося, що Терещенко зауважував, як Дмитрик повівся десь помислами, не встигаючи за ним, оскільки Дмитрик ніколи не приневолював свого співбесідника висловлюватися зрозуміліше, бож кожен висловлюється лише так, як уміє, тож пощо уприкрятися недоречними заувагами? — і тоді Терещенко знаходив зовсім прості слова, які Дмитрикові міцно западали в душу.

Імовірно саме тому Дмитрикові й пригадувалася з особливою чіткістю одна така розповідь, хоч не виключене, що Терещенко вів щось зовсім інше, складне й недосяжне, а воно (з тих словесних решток, які випадково — може, лише через те, що гарно звучали або щось знайоме нагадували, — хіба людина здатна з певністю визначити, чому її щось вражає або ні? — застрягали в Дмитриковій свідомості) само оформилося в Терещенкову розповідь, а той і не здогадувався, що Дмитрик дав би себе зарізати (та й хто на його місці вчинив би інакше, коли його мозок закарбував цю подробицю саме в такому, і то єдиному, варіанті? А кому ж забাগнеться сумніватися в неточності власної пам'яті? — іншої однак не випозичиш! — навіть коли чоловік засадничо й знає, що в житті трапляється і таке, коли якась подія означає одне, а трохи згодом — друге, а потім виявляється, що її і взагалі не було, ніби вона сама без жодного стороннього втручання відкрутилася назад, бож не тільки людина щохвилини міняється, а й світ навколо, і збалнути якусь річ, навіть зовсім просту, до останньої межі не вистачає одного життя, хоч і як людина над цим трудиться!), аби підтвердити, що саме так Терещенко йому це й розповів, бож Дмитрик бачив, як він казав:

Колись купа гівна прийшла до Творця й зажадала авдієнції. — Ти несправедливий! — мовила вона Всевишньому. — Скрізь, де я з'являюся, мене завжди зневажають, дають носака, а то й просто сахаються мого товариства, а це коштує мені безсонних ночей і спалое печінку. Ти всіх ще-

дро обділив, а мене поминув, хоч про Тебе й ширяєть славу, ніби Ти добрий і борониш усіх покривджених. Якщо це правда, а не вигадка холуїв і підлабузників, які тільки й вміють, що стояти перед Тобою навколішки й, захлиняючись від ретельности, співати дитирамби, дай мені людську подобу, бо Ти подумав про всіх, а про мене забув, і я тепер вимагаю належного відшкодування.

— Вибери собі якусь іншу подобу, пощо тобі людська? — відповів Творець.

Але купа тільки пирхнула й заперечила:

— Я воліла б не уточнювати цього делікатного питання, а що Ти наполягаєш, прошу дуже! Тебе бояться лише Твої пахолки, я ж не успадкувала чеснот, щоб їх губити, і тому нічим не зв'язана. Отож, якщо Ти вже конче хочеш знати, признаюся: інша подоба мені ні до чого! Найкраще влаштувало б мене — це отримати Твою подобу, оскільки ж Ти, на наше горе, а на Твоє щастя, ні в що невтільимий, то я задовольнюся, коли ходитиму і в тілі людини, якій Ти оповів, ніби вона створена на Твій кшталт. Якщо ж Ти дійсно добрий, — так бодай кажуть, мені ж у тому не довелося пересвідчитися, — Ти не смієш відмовити, інакше ніхто ніколи не повірить у Твою доброту.

Усміхнувся Творець, а що його доброта, яка охоплювала минуле й майбутнє, початок і кінець, була безмежна, хоч і незбагненна смертним, Він дозволив купі гівна прибрати людську подобу.

І з того часу запанувало зло на землі. Бо хоч купа й отримала людське обличчя, її справжня суть не змінилася, оскільки ж мізерному завжди ненависне шляхетне, вона й стала нишком бунтуватися проти Творця. А щоб Його перехитрити, аби Він не зірвав з неї личини, явивши перед усіма створіннями її дійсну гидь, купа гівна, розгледівшись навколо, почала приспішено плодитися, виповнюючи своїм кодлом кожну шпарку, кожну закутину, аж забракло місця для доброї людини, створеної на подобу Божу, і спалахнули війни, прийшла руїна, весь світ перетворився на катівню і, поглинений ненавистю, закрутився у вихорі зла. «Бога нема, немає й доброї людини, бо кожний жере кожного, є тільки купа гівна, і вона — вершок творіння!» — проголосила купа й веліла, щоб їй споруджували храми, бож їй нестерпно хотілося переважити Всевишнього. «Якщо Він не покарав мене, то, може, Він не такий уже і всемогутній, як здається, — потішала себе купа, — це означає: світ мій! — і коли Бог з великого милосердя спустився на землю рятувати добру людину, затоптану й уярмлену купою гівна, вона поспішила розіг'яти Його, скориставшись його тимчасовою смертною подобою, і ще пірше замело навколо.

Бо купи гівна, стоячи на плечах своїх нащадків, злопам'ятних і мерзенних, які невгавно плодилися, ширячи сморід до найвіддаленіших закутин світобудови, випалювали все світле, добре й шляхетне, тож незабаром і сталося, як

купа добігла найвищих посад і простягла пальці до гудзиків від атомової бомби. «Тепер нарешті я більша від Творця! В моїх руках, а не в Його доля всього світу. Я — володарка над буттям і небуттям», — тішилася купа гівна, навіть і не здогадуючися, що її існування залежить повністю від існування доброї людини, яка, обплъована, замучена й кинена в неволю, розпачалася, де подівся Творець і чому Він не зітре з лица землі мерзеної гіді, щоб запанувало нарешті добро і справедливість.

А Всевишній дивився на світ, де розпаношилася купа з нащадками, і не знищував його тільки через тих поодиноких добрих людей, створених на подобу Божу, які дуже рідко, але все ж народжуються і на яких тримається не лише світ, а й уся світобудова, даючи існувати навіть купам гівна, що катують цих добрих людей за те, що вони не обожнюють мерзеного, за те, що зберігають людську гідність, а особливо ж за те, що підлість ніколи не стає їхньою провідною зіркою, — а ці властивості нищому створінню найнестерпніші. Бо хоч купа гівна й добігла могутності в цьому світі, вона знає — вона лише купа нечистот, і тому вона й звіріє і мститься — добрій людині за її повноцінність, а Всевишньому — за своє неіснування, в наслідок чого по землі крокує зло, навіюючи жах, ніби воно непоборне. Але його міць із мильних бульбашок, бо як тільки поблизу майне бодай промінчик справжнього добра, воно розлітається на друзки, щоб ніколи не втілитися знову.

— Чому ж тоді на світі аж стільки кривди? — зідхнув Дмитрик.

— З миттю, як людина починає у щось, нехай найбезглуздіше (глузд чи безглуздя дуже умовні поняття) вірити, воно одразу ж оприсутнюється й стає дійсне, хоч би й яким немисленим воно доти виглядало. Зло лише тоді набирає сили, коли людина (здебільшого це трапляється від страху чи з вигоди) повірить у його реальність.

— У мене враження... — промурмотів Дмитрик і раптом з подивом зауважив, що не він Терещенка, а той його уважно слухає, хоч йому й здавалося, ніби Терещенко продовжує розповідь, тільки в ній на місці купи гівна виступає вже слідчий Аркадій Сук, прозваний серед в'язнів Анальним Проходом, що вимучував заарештованих спочатку сповіддю про те, який він добрий і справедливий, а коли йому привиджувалося, ніби допитуваний не досить захоплюється його добротою (вада, на яку всі в'язні без винятку хибували), заходжувався, мавши тільки виховну мету на оці задля добра самих заарештованих, проріджувати їм зуби, трощити суглоби й чобітьми відбивати нутрощі, особливо коли під його опіку потрапляли вчені, письменники або й просто вчителі, як Терещенко, яким бракувало належної внутрішньої смиренності, а це Аркадій Сук розпізнавав з першого погляду, знаючи наперед, що в кожного на думці, бо саме її він і вважав себе покликаним насаджувати.

Щоправда, коли Дмитрик докладніше цікавився (бо з миттю, як людина довіряє іншій, це якось саме собою виходить, оскільки довір'я випливає із симпатії), як Терещенкові пощастило вирватися з енкаведівської м'ясорубки, той тільки махав рукою, ніби відкидаючи, як відрізаний кусень власного м'яса, частину свого життя разом з усім злом, заподіяним йому й мільйонам інших, щоб воно розпорошилося й ще-зло, і хоч Дмитрик з великого співчуття, яке він мав до Терещенка, ще кілька разів, не хотячи, прохоплювався, як же він лишився живий, Терещенко лише дивився на Дмитрика, як на нерозумну дитину, яка домагається смертельної отрути, гадаючи, що то звичайна собі іграшка, і розповідав або про дерева, в яких просто із стовбура росте велетенське листя, або коли Дмитрикові очі надто заокруглювалися і чоло складалося в зморшки, — бо він ніяк не міг уявити собі такого дерева, хоч Терещенко й запевняв, що подібні дерева й справді ростуть в тепліших країнах, куди, може, ще доведеться емігрувати, аж Дмитрикові на язиці вертівся запит, звідки Терещенко це знає, невже він сам побував у тих краях? — і його стримувала лише вроджена дискретність ніколи не пхатися силоміць у чужу душу, бо якщо людина оминає щось, то в неї є на те вагсвітлі причини, — переходив до інших тем, то розвиваючи свої погляди щодо покликання людини, родженої для добра, то тлумачачи Дмитрикові це покликання на тлі світової історії, яку Дмитрик запам'ятовував лише на тих відтинках, де Терещенко задля наочнішого вияснення своїх думок послуговувався не порожніми для Дмитрика й дивними назвиськами, а такими знайомими поста-тями, як козак Мамай, біля якого в Дмитриковій уяві завжди стояв на повіді бузковий кінь з помідоровою гривною, коло однієї ноги в червоних сап'янцях лежав пістоль зав-більшки з коняче стегно, біля другої — бандура й шапка, на дереві — малинова порохівниця, а просто перед козаком, замість пляшки з оковитою, на двох патиках висів казанок, де варилося степове характерницьке зілля проти зла на світі, точнісінько, як на одному з вуликів у дядька Семена, в якого вся пасіка свідчила про подвиги козака Мамає: на кожному вулику козак то визволяв бранців із турецької неволі, то карав пана-нелюда за кривду, то бився проти орди, то плив на чайці разом із конем і бандурою, з-під якої, як редиски, на всі боки виглядали запорозькі голови з оселедцями, то сидів насамоті серед степу, розмовляючи з Богом, то лагодив зілля, яке гоїло рани й воскрешало померлих, то відпочивав під грушею, виспівуючи стрічку з глумливими словами просто в тонконогого й рідкозубого москаля, нама-льованого, як він зажерущою рукою хапає і їсть кизяки з-під козацького румака.

Згодом за ці малюнки дядькові Семенові за образу великого російського народу пришили буржуазний націоналізм і заслали на Сибір, де він і пропав, хоч він і клявся, що то не він, а ще хтось із прадідів так оздобив вулики, які спе-

ціяльно уповноважена комісія облила бензиною й спалила, а тоді ще й на кілька метрів углиб викопала ґрунт і вивезла, аби із землі не ширилася крамола, однак саме з того часу в народі й поповзли чутки, хоч кожний, заляканий ув'язненнями й розстрілами, намагався нічого не чути й не бачити, ніби на місці спаленої пасіки, де вивергали яму й почали будувати цементний завод, який так і не закінчили через шкідництво, бо всіх, що будували, виарештовували, — як тільки смеркне, молодечий козацький голос виспівує пісню про волю.

Зрештою, Дмитрик сам одного разу, значно пізніше і в зовсім іншому закутку України, чуж цей голос, коли разом із Федьком Голим, несучи їжу своїм у ліс до криївки, потрапив у смугу німецько-радянської перестрілки, де його зачепила куля і він багато загубив крові, заки його Федько Голлий дотяг до найближчої колиби, наражаючися, що німці або радянщики порішать і його разом із поранимим, і не відступав ні на крок, аж ущухло навколо й стало чути тільки Дмитрикові маячні стогони, які не лише змусили Федька з переляку, що товариш йому на руках сконає, оглянутися за допомогою, а й Никифора Погорільного звернути зі стежки й наблизитися до колиби, а тоді вже разом із Федьком перенести неприготовного далі до самотньої гуцульської хижки, де завдяки знахарським настоянкам невтомного Никифора і своєму винятковому здоров'ю Дмитрик прийшов до тями, хоч голос, що виспівував думу про волю, ще довгий час бринів йому в усьому тілі, і вистачало Дмитрикові заплющити очі, як перед ним цей голос знову розростався до самого неба в живу палючу стіну, що віяла від Никифорової хижки через полонини і степ по всій Україні і по всьому світу, аби знедолені й покривджені бачили, як, крім звірств, нищоти й гиді, існує світло, правда й людяність, і ця двигтюща стіна, хоч їй і бракувало якоїсь окресленішої подоби, зовсім виразно, аж угадувалося, в який бік заломлена шпалка на співакові, була і козаком Мамаєм зі спаленої пасіки, і його сліпучим голосом, і словами-вихорами, то фіялковими, то рожевими, то охрово-білими, що несли смерть, яка насправді знаменувала собою несамовите, нечуване воскресіння.

Цей голос-стіна підходив тоді до Дмитрика майже впригул, роблячи його очищеним і легким, а через це мало не всемогутнім, і Дмитрик не вагався: ще мить і він крикне від щастя, аж розколеться земля, і скочить просто в саму гущу всеохопного голосу, щоб ніколи вже не залишати цього невміщального блаженства, що його нерозумною, хоч і лагідною рукою відхиляє набік Никифор, обгортаючи Дмитрика крижаними пахучими обкладами, які повертають його до життя з тією самою наполегливістю, з якою Терещенко веде розмову чи то лекцію, силкуючись обділити Дмитрика усім тим, що йому самому здавалося цінним і непроминальним.

І хоч Дмитрик не дуже прислухався до цих казань, кожного разу після Терещенкових відвідин він почував себе

трохи інакшим. Звичайно, не аж таким інакшим, щоб одразу висувати: раніше він був повністю Дмитрик, а тепер він трохи і Дмитрик і не Дмитрик, бо щось улузнулося в ньому, ні, він все ще лишився таким, як і колись, нічого в ньому не додалося й не убавилося, тільки чомусь його дедалі менше стали приваблювати шахрайські операції. Чому, Дмитрик і сам не розумів. Ризику в його підприємстві не зменшилося, це правда, однак саме ризик надихав його на винахідливість, якої бракувало іншим, бо ж хіба ладна людина поважати себе, коли вона не відважується ризикувати?

Імовірно, якби Дмитрикові вистачило терпцю трохи довше замислитися над цим, він і справді докопався б до причини, бо він навіть кілька разів зважував, чи не впливає на нього, бува, в такий спосіб присутність Терещенка, і то виключно через те, що виклади Терещенка якимось пов'язані з тією клятою коровою, що приневолила Дмитрика в слабу хвилину (а така слаба хвилинка трапляється в кожній людині) відповісти їй і через це започаткувати цілу низку дій, яких він сам ніколи не започаткував би; проте, зваживши тверезо це припущення, Дмитрик негайно ж його відкидав, бо ж справедливість вимагала ствердити: Терещенко ніколи не пробував ні огудити Дмитрикових зайнять (зрештою, де ж би таке Дмитрик дозволив! адже коли людина щось робить, то вона має на те ваговиті підстави, та й потім хто здолає переінакшити людину на свій кшталт, якщо вона знає, що чинить, а Дмитрик завжди знав!), ані не прохплювався нешанобливою заувагою чи прикрим натяком, він взагалі ніколи не порушував цієї теми! — і попри це завжди, як відходив Терещенко, Дмитрик довго сидів насамоті, не сліпивши приєднуватися до своїх хлопців, і йому на душі снувалося щось настільки невловне, то майже тривожно-гнітуче, то радісно-розчакнене, яке з несамовитою силою рухало його вперед, змітаючи перегороди, що він і в наближенні не спромігся б точніше визначити свій стан.

Він тільки усвідомлював: його несподівано наче розтягли до найвіддаленіших закутин, показуючи краєвиди з протоплазми, безформні скупчення, рівнини, вкриті бульбашками, плівками й перетинками, а також сірчаними ямами, провалля, з яких клубочилася посічена блискавками пара й молозиво, і, пальцем скеровуючи його зір, ніби наставляли, мовляв, дивись і пам'ятай: усе, що охоплює твоє око, це не що інше, як тільки ти, і хоч би скільки довелось блукати цими хащами, нічого іншого, крім себе, ти не подибаєш, бо людині не дано знати власної суті, їй дано тільки напрямні добра чи зла; все, чого ти дотикатимешся, вважаючи, ніби вже тримаєш його в руці і зараз ухопиш і самого Бога за бороду, вислизатиме й мінятиметься, заводячи тебе лише в оману, і ти топтатимешся в колі, замість прямувати в напрямку, який вогненним мечем відрізняє людину від тварини, аж поки зважися вибрати в собі те, що послужить тобі провідною зіркою, хоч ти від неї покищо й ухиляєшся,

бо он та нитка, а може й ріка, оскільки вона весь час то ширшає, то вужчає, що перетинає всі ці згромадження, е також ти, і нехай тебе не страхає, що вона поглине тебе і явить таким, яким ти себе ніколи не зважишся помислити, оскільки з миттю, як ти визнаєш своє покликання, а воно дається кожному, тільки не кожний приймає його, ніщо не спинить тебе, хоч твою людяність, твоє прагнення добра й світла вважатимуть найганебнішим ганджем, тебе цькуватимуть нишком з-за рогу й прилюдно в гурті (в гурті найлегше цькувати людину), а там, де не втнуть укусити, отруївши тобі кожен крок, кожний порух, насміхатимуться з твоєї сердечности як із дурацтв і немощів, бо зло люто мститиметься, випалюючи навіть слід твоїй за те, що ти, пройди-світ, паливода й ошуканець, станеш м'який і безборонний, як оце зараз, і ніколи не пройдеш байдужий повз чуже горе, навіть коли тобі й доведеться цей неподоланий гін до світла й добра спокутувати життям.

І Дмитрик погоджувався з голосом, хоч його й пойняв трохи сором, що він справді ладен на який завгодно подвиг, аби лише цей голос не затихав, бо він наче наближував Дмитрика до того могутнього всепоглинального світла, до якого (часто навіть проти Дмитрикової волі) неухильно (бож сам Дмитрик весь час ухилився) прямувало його ество, забувши і про гешефтьярство, і про самого себе, і про все інше на світі. В такі хвилини Дмитрик майже кістками, кров'ю, кожною клітиною тіла й душі чув, і це чуття розгорталося перед ним найопуклішим баченням, ніби з піску підіймався срібний прапор, що майорів на всю пустелю, — як його по вінця виповнює новим вібруючим змістом: йому наче в саме серце вставили лійку і ллють чаша за чашено щораз сліпучіше небо, і зараз Дмитрик, такий, як його хлопці і він сам себе знає, розтопиться і приєднається до світла, і, якщо його вища сила змусить знову затужавіти й прибрати смертну подобу, це буде вже зовсім відмінний Дмитрик на його місці, який і не здогадуватиметься про існування свого попередника, що сидить насамоті й ніяк не збагне, як він попустився довести себе до подібного стану. Бож хіба не цей стан перешкодив йому відмовити тітці Теклі з її придурком-чоловіком Йосипом-убивцею, що, мов кара Божа, сів Дмитрикові на шию?

Хіба не міг він їй тоді відповісти «ні», пояснивши, що вона жадає від нього неможливого, а він не добродійна установка (ну хібащо трохи звинніший, цього він не заперечував), а такий, як усі? Адже допомогти їй — означало лізти серед білого дня в халепу, і, головне, заради кого? Заради Йосипа, якому він ніколи не симпатизував, попри щирю приязнь до тітки Теклі, яка, зрештою, не доводилася йому ні тіткою, ні навіть далекою кривнячкою, просто за добре серце усі звали її тіткою, і він також, але Йосипа Дмитрик трохи недолюблявав, хоч ніколи й не мав із ним нічого до діла, от чомусь не лежала до нього душа, та й годі (правда, Дмитрик ніколи

цього не показував, — пощо зайво ятрити людину, навіть коли вона тобі не до вподоби? та й потім, він дійсно не спромігся б назвати причини, чому саме Йосип ані трохи не прихилив його до себе, а лише дратував, — Дмитрик через це рідко заходив до них, хоча тітка Текля радо пригощала й залобки к्लикала на обід); а як той пиронув Гната ножем, і поготів, бо хіба це виправдання, що вбивство сталося під п'яну руку?

Дмитрикові ж так само траплялося перебрати зайву чарку, звичайно, лише після успішного закінчення чергових гешефтьярських справ, а ніколи під час або до повного їх завершення, однак його ніколи при тому не тягло ні лізти в біжку, ні зганяти на комусь лют, хоч би й що той казав, ні мордувати! Коли горілка затьмарювала йому розум, — це ставалося не часто, хібащо на великі свята, та й то не завжди, оскільки на свята здебільшого припадали найпоплатніші операції, — в Дмитрикові прокидалося не озвіріння, а навпаки, він настільки відпружувався, — бо хто зна, чи від горілки людина міняється, чи тоді лише виходить на поверхню її справжнє ество? — що не ображався навіть за витівки, за які, бувши тверезий, одразу ж пом'яв би боки.

Очевидно, що заки тітка Текля прибігла до нього, аби він переховав її придурка, Дмитрик знав через своїх хлопців, які негайно ж інформували його про всі події в таборі, що це завдяки Прокопові Сивенькому, а особливо Саві Риндикові, Гнатовому довгорічному приятелю, тітку Теклю пригнав до нього переполох, бо Прокіп і Сава прилюдно заповіли вчинити над Йосипом розправу з обурення, що на поліції, замість віддати Йосипа під суд, лише протверезили березовою кашею і склали протокол, ніби то справді нещасливий випадок, оскільки Антін Мелетійович Козодуб посвідчив (після того, як Козодуб сам невинно відсидів десять років на півночі, із заслання він повернувся з ідеєю, що всіх людей судять невинно, а вбивці й катюги ходять безкарно, — він у цьому пересвідчився з власного досвіду, — і тому його обов'язок скрізь за всяку ціну рятувати невинних), що, перетинаючи табір пізньої години, він почув у першому бараці сварку, а коли наблизився й заглянув у вікно, аби пересвідчитися, чи здолає сам розборонити роз'юшених, чи бігти шукати допомоги, то побачив посеред кімнати не Йосипа, а Гната з ножакою у руці, який не сварився, а щось дуже схвильовано оповідав, вимахуючи ножакою так, як вимахують ті, що звертаються вже і до невидимих співрозмовників, — а вони ж з'являються одразу після зайвої чарчини! — тому й не виключене, що Йосип, який смиренно сидів за столом і посоловілим поглядом стежив за Гнатовими вправами, до нього і не наближався, а просто Гнат, прямуючи назад до пляшки, ймовірно, спілкнувся й особливо нещасливо впав на ніж, що й переставив його на той світ, а не Йосип, проти якого Сава Риндик підбурював тепер весь табір, посилаючися, ніби уві сні йому явився Гнат і підтвердив, що Йосип має його

на своєму сумлінні, вістка, яка й змусила тітку Теклю кинути печене й варене й податися до Дмитрика, аби він переховав Йосипа, заки Сава перекипить і навколо трохи ущухнуть пристрасті, так ніби для Дмитрика становило найбільшу приемність воювати заради Йосипа з Савою і його друзями, наражаючи не тільки себе, — про себе він не турбувався, йому доводилося уговтувати і не таких, як Сава, — а й своїх хлопців на несподіванки, яких Дмитрик засадничче волів уникати.

І все ж, хоч він і усвідомлював наслідки свого рішення, та й як не усвідомлювати, адже вони були надто очевидні? — Дмитрика не вистачило ні на що ліпше, як погодитися, замість посутньо витлумачити тітці Теклі, що коли вона потримає Йосипа і в бараковому закамарку, де вони жили, заки Сава прохолоне (не пашітиме ж він довіку?), зрештою, навряд чи Сава вдирався б до неї до хати, аби зарізати Йосипа (балакати одне, а діяти — інше), тим більше, що в їхній кімнаті мешкало ще кілька родин? — це Йосипа так само врятує, а Дмитрика натомість не обтяжуватиме.

Проте він цього не згадав і через це й не відмовив. А міг же! Справді, чому він не відмовив? Невже тільки тому, що тітка Текля трапила саме в ту хвилину, коли Дмитрика можна було дістати голою рукою за саме серце, так навстіж усе повідкривалося в ньому, і язик не повернувся йому сказати: «Цього я не зроблю, бо не хочу зайвих клопотів, і тому навіть і не просить!» — а вона не відходила й просила, мов янгол за грішну душу.

— Дмитрику, — просила тітка Текля, — поможи! Христа ради, поможи! Якщо ти Йосипа не врятуєш, пропав він, його порішить Сава або нацькує на нього когось іншого!

— А хіба в мене не порішать?

— У тебе дисципліна, у тебе хлопці, ти всіх знаєш і можеш поговорити з Савою, проти тебе він не піде, а я сама нічого не вдію. Переховай Йосипа!

— Як же я його переховаю? — більше до себе, ніж до тітки Теклі мовив Дмитрик, подумки одразу ж прикидаючи, що він хлопцям казатиме, бож їм треба пояснити цей вчинок якоюсь доцільністю, інакше їм ще спаде на думку, ніби він з глузду з'їхав або (а то ще гірше!) розкис, а що Саві, до якого доведеться якнайшвидше податися й посутньо поговорити, і то без свідків, сам-на-сам, бо Саві, крім відваги й міцної руки, ніщо інше не імпонувало.

— Дмитрику! — нагадала тітка Текля, і Дмитрик вмить збагнув, що зволікати тут ні до чого, бо він однак не годен відмовити, хоч би й які ускладнення згромадило на його голову це рішення.

— Паразд, коли смеркне, нехай Йосип приходить, а рещту якомсь залагодимо, — уточнив Дмитрик, бачачи перед собою вже не тітку Теклю, яка зі сльозами на очах дякувала йому, виголошуючи щось довге й плутане від надміру почуттів, наче Дмитрикова згода знаменувала собою не хви-

леву слабкість, а справжнє добродійство (ймовірно в біді й соломину здається чавунним мостом до рятівного острова), а як він заходить до Сави, Сава на нього витрішкувато дивиться й мовчить, вичікуючи, а коли Дмитрик з місця (бо що хутчіше, то ліпше) заводить розмову про Йосипа, кидається на нього точнісінько, як тоді при сварці з Левадчуком, і точнісінько, як тоді, Дмитрик валить його додолу і випробуваним ударом (цього удару навчив його ще в кривці Данило Перкаленко, за весь Дмитриків досвід єдина людина, що не лише не боялася смерті, а й просто не знала, що на світі таке існує. У своєму не надто довгому, але досить змінному житті Дмитрикові траплялося подибувати хоробрих, лише таких, як Перкаленко, — ніколи. Дмитрикові, і то не йому одному, ще тоді здавалося, ніби то вже не хоробрість втілюється в того зовні майже непоказного чоловіка, а якась надлюдська, незбагненна, однак несамовито намацальна промислова сила, до якої неприкладна жодна людська мірка, бо в присутності Перкаленка навіть страхогуди, як Василь Тепляк, що й власної тіні полохався, байдужіли до найбільшої небезпеки. Дмитрик сам на собі пересвідчився, — а з якою то мало проявитися очевидністю, аби він то спостеріг! — що коли він перебував біля Перкаленка, на нього переходило Перкаленкове безстрашся, наче йому в мозку повертали гачок, вмикаючи надпотужні двигуни, які змушували все його ество летіти на шаленій швидкості, неприступній ні для страху, ні для вагань, в наслідок чого звичайний собі лайдакуватий Дмитрик перетворювався на надзвичайного борця за волю, за справедливість, якого не брала ні куля, ні багнет, ні вибухівка. Якби сам Перкаленко, — видно, передчуваючи близьку загибель, а разом, — як Дмитрик значно пізніше збагнув, коли Перкаленків вчинок став уже легендою, — і шкодуючи хлопців, бож його слово дорівнювало законові, та що там законові! ні одного закосу так не слухалися, як його! — не відіслав тоді Дмитрика, Степана й Павла до іншого селища, де їх радянщики відрізали від решти і їм довелося приєднатися до валки втікачів, що рятувалися на захід, Дмитрик ніколи не вийшов би з лісу, хоч тоді вже було ясно, що за самостійну Україну, якою на протязі століть не переставали марити стільки розумних і нерозумних, відважних і поміркованих, шалених і стриманих уярмлених поколінь, лишалося тільки вмерти, бо меньшці самогужки озброєних повстанців, — адже кожен набій, револьвер, рушницю, гранату доводилося здобувати в сутичках з німцями й радянщиками! — не встояти проти регулярної імперських розмірів, та ще й підготовуваної американською, союзницькою, тушениною, м'ясорубки, що палить села, розстрілює мешканців, — не як німці, кожного десятого, а жужмом, задля більшої гуманності, — а решту неблагонадійних — усі підкорені завжди чомусь неблагонадійні! — з малими дітьми й підлітками виводить на Сибір у концтабори, щоб весь народ вигинув, а як не вигине, знікчемнів, забув, хто

він, щоб навіть уві сні не наважився помислити, що і він, як і кожний інший, має право на батьківщину, на власну гідність, честь, волю, і перетворився б на зграю мерзенних блюдолизів, лакиз, донощиків і катюжок без роду й племені на послугах у зайшлої держиморди) б'є Саву під ребро, аби тому трохи прояснилося в голові, а тоді, переконавшись, що той уже не сікатиметься, починає роз'яснювати, мовляв, Сава — не Господь Бог, управнений карати злочинців, це насамперед, отож нехай ліпше сам пильнує, аби десь не нашкочити, далі: Йосип переставив Гната на той світ п'яний, а Сава плянує помститися тверезий, а це — різні речі, і чи він свідомий того, що сам собі готує? Крім того, ніде не доведене, що Йосип дійсно убив Гната, бо хто і де це бачив? А коли не бачив, нащо зайво теревенити? Потім ще одне: Дмитрик узяв Йосипа до себе з певних міркувань, про які йому не випадає тут просторікувати, і тому, якщо Сава не облищить Йосипа в спокої, — цим Гнатові однак не допомогти! — то віднині матиме порахунки з самим Дмитриком і його хлопцями, — бо хоч як Дмитрик не любив погрожувати, але треба ж було якось приструнчити Саву?

Далі буде

Весна 1972 року

Христя Коленська

ХОДИМО ОБОЕ

Швидко —
ходімо обое
від цього
глухого вітру
і від цього
вічного, осліплюючого снігу.

Ходімо обое
від цих
чорних, зимних будинків
і від цих
сумних, рухливих вулиць.

Ходімо обое
від цих
порожніх, сивих днів
і від цих
металевих, гнітючих ґрат.

Швидко —
ходімо обое,
де вічна весна процвітає
і де є соняшні, палкі дні.

Ходімо обое,
де солодкі запахи
хвилюють думку,
де золоті трави
спокушають до обіймів,
де глибокі, дикі ліси
ваблять до повного забуття...

Швидко —
ходімо обое,
поки не засипле
душі вічний сніг,
поки не зів'януть
всі ліси і трави,
поки не замерзнуть
мрії у серцях.

Швидко —
ходімо обое...

ПРОЛІСКИ

Ранком збудились
мріями проліски
із потрісканої, зимної,
ще мертвої землі.

І ти і я
ще раз народились
коло темного яру,
коли весна світилась
у твоїх очах,
і босою ходила
по несміливих дощах.

РОЗПУКА

Немає надії...
Самотні дні
пливуть глухими ночами
і спливають
на матові береги.

Тверді слова
сиплються металевим брязкотом
і вбивають
бліді іскри в безодні душі.

Неплідні обійми
глузують із весняного дощу
і розривають
тендітні нерви колись світлих районів.

Щасливі хвилини
губляться в зернах піску
і мертвіють в поживклі сторінки
колись прочитаної книжки.

Мутні дзеркала думки
навік світяться
тьмяним світлом.

■ ■ ■
 Я до тебе прийшла
 із весняним зідханням
 молодих, голубих ночей,
 із м'яким шепотом вітру
 в моїх очах.

Ти мені зловив
 світлі промені сонця
 в долоні,
 і запах блідих рож
 в уста.

Твої руки
 пробудили пуп'янки
 розквітглих піль тіла,
 а твої обійми
 пестили теплотою
 незайману тканину смуглявих трав.

Ти вдихнув в мою істоту
 цвіт вічної весни.

То чому —
 над ранком повівяв від тебе
 смертельний вітер льодових хуртовин
 і все молоде і невинне
 стало сумним подихом байдужости.

В порожнечі безконечних коридорів
 ти створив
 захист моїм очам.
 Вони тепер тебе кличуть —
 подивися на мене.

Подивися на мене, поки я ще дивлюся
 не цілком досвідченими очима,
 подивися на мене тепер, а не
 в неіснуюче завтра.

Чи ти боїшся, що твої очі
 моїх більш ніколи не зустрінуть?

Чи ти боїшся, що ніколи
 не доженеш мою тінь?

Чи я тепер стала для тебе лиш
 одним із мільйонів незначних номерів?

Якщо так —
 дай мені змогу згасити
 теплоту твоїх уст і очей,
 дай моїй тіні змогу загубитись
 в ніщо.

Я пишу, коли
білий запах яблуні
цілує новонароджене,
весняне небо,
і часом, коли
сумноокий дощ
плаче із заспаною зорею.

Я пишу, коли
серце кричить проти
осліпленої юрби,
і часом, коли
очі захищаються
проти порожнього сміху
металевих уст.

Я пишу, коли
душа болить
від порожніх обіймів,
і часом, коли
розжарена істота прагне
доторку холодних пальців.

Я пишу, коли
нинішня несміла усмішка
сміється із вчорашньої гіркої сльози,
і часом, коли
пливу соняшними хвилями
до світлих променів твоєї думки.

Я пишу —
бо я поезія.

ДУМКА САМОТНОЇ НОЧІ

Північ.
Тиша спить
мармуровим спокоєм,
лиш мряка
простягає свої вологі руки
і непритомно розбуджує її
сліпим поцілунком.

Але в мене немає спокою.
Стіни давлять тишу
своїм безупинним криком
самотности.

Сивоока самотність
шепоче зів'ялими устами
і повзе по жовтих стінах,
розливаючись по потрісканій
стелі.

Її довге, розвіяне волосся
вплутується між полички
криво поскладаних книжок,
відбиваючись у тьмяному дзеркалі.

Я знаю, що нині
перейде у завтра,
а завтра у позавтра.

Лиш не знаю,
коли останній раз
пройду протоптаним шляхом
моєї самотности.

ВІДКРИТТЯ

Я дивлюся в дзеркало
із скла очима,
і плачу
скляними слізьми.

Я відчуваю шепіт музики
між шелестом перлистих трав,
і я доторкаю невидними пальцями
уста червоних, тремтячих тюльпанів.

Моя думка
насолоджується медом білих конвалій,
і небо поєднується
із ще сніжною землею.

Так —
я справді щойно тепер існую,
бо вперше перейшла
різке скло тисяч
заплаканих дзеркал.

Українські мистецькі колекції Нью-Йорку й околиці

Аркадія Оленська-Петришин

Одним із завдань цієї статті є поінформувати читачів «Сучасности» про більші і цікавіші українські колекції мистецьких творів у Нью-Йорку й околиці, як також про важливіші мистецькі праці в менших збірках. Це могло б бути корисне особливо тому, що в нас мало розвинуті традиції влаштування виставок із мистецьких колекцій і відносно мало бачимо на загальних виставках позичених картин, зокрема давніших мистців. Тому є мало нагод для відсвіження пам'яті про індивідуальний розвиток мистців, як і про розвиток українського мистецтва взагалі, бодай за останні кілька років. Велика кількість картин у приватних колекціях залишається для насолоди їхніх власників та випадкових гостей. Однак надбання окремих колекціонерів і їхні колекції є справді варті уваги якістю та кількістю мистецьких творів, бо в деяких випадках колекції включають понад сотню чи й сотні праць різних мистців.

Дальшою метою наших оглядів є показати різниці в ставленні окремих колекціонерів до українського мистецтва та до вартісних досягнень тих чи інших мистців. У колекціях Нью-Йорку й околиці помітні виразні різниці у підході до збирання картин, що дає окремим колекціям дуже індивідуальний характер. Крім очевидних особистих зацікавлень колекціонерів, різниці в їхній настанові помітні в обмеженні працями небагатьох мистців, із творів яких вони мають звичайно більшу кількість експонатів, або в збиранні праць багатьох мистців, однак із меншою кількістю зразків творчости кожного. Із двох колекцій, що про них буде мова в першій статті, колекція д-ра Ілярія і пані Чолганів належить до першої категорії, а колекція д-ра Миколи й Ольги Кузьмовичів до другої.

Колекція Кузьмовичів включає також багато мистецьких жанрів, включно з малярством, графікою, скульптурою, зразками давнього церковного мистецтва, керамікою, екслібрисами та іншим. Колекція Чолганів натомість відмінна від попередньої колекції тільки тим, що вона зосереджується головне на трьох мистцях: Олекса Грищенко, Галина Мазепа, Марія Дольницька; складається вона здебільшого з малярських праць і з емалів.

Чолгани почали свою колекцію з картин Галини Мазепа і купували протягом довшого часу тільки її картини. Згодом вони почали збирати картини О. Грищенка та емалі М. Дольницької, що її д-р Чолган знає ще з студентських років

у Відні. Знайомі Чолгани особисто і з Г. Мазепою й О. Грищенком і відвідували їх у країнах їхнього перебування.

Колекція Чолганів включає 60 творів Грищенка, у тому числі 9 олій, 45 царгородських акварель, 2 гваші і 4 рисунки. У їхній колекції понад 30 картин Г. Мазепи, багато з-поміж яких походять з ранніх періодів її творчості. Мають Чолгани також 13 емалів М. Дольницької.

Найраніша картина Галини Мазепи з колекції Чолганів — це «Дівчина з пролісками» (1947) з деякими ще дуже легкими натяками на кубізм. Найвні в неї кубістичні впливи виводяться з тубулярної традиції, тобто таких зацікавлень, що їх найдосконаліше реалізував Леже; проте, у картині Мазепи тубулярність, як це помітно у зображенні тіла дівчини, набагато лагідніша. Цікавий у картинах Мазепи пізніх сорокових років, як це віддзеркалює колекція Чолганів, поділ площин на темні і ясні. Обличчя зображене інколи цілком темним, тоді як інші частини тіла виведені в більшому насвітленні. Це повторюється також у деяких пізніших її творах. В іншій ранній картині Г. Мазепи із колекції Чолганів — «Русалка» (1948) — трохи більше помітні впливи кубізму коляжової традиції. Галина Мазепа зацікавлена в ній площинами та їхньою пласкістю, як також контрастами ясних і темних площин. Таке підкреслення контрастів особливо помітне в ранніх працях Г. Мазепи із традиційними сірих тонів.

У деяких картинах Г. Мазепи пізніших 1940-их років і ранніх 1950-их років наявне зацікавлення зображенням справжньої тривимірності, правдоподібно з вживанням піску, що його вона накладає рельєфно в деяких частинах тіла постатей, або в інших об'єктах картин, як, наприклад, у коралях. Таке зацікавлення помітне в «Чотирьох порах року», керамічній праці, в якій зображені стадії життя жінки від молодого до старшого віку. У цій праці помітне також розташування площин у кубістичній традиції.

Однак, у деяких картинах Мазепи, в яких впливи кубізму найбільш домінантні, наявна деяка схематичність і повторне трактування площин, як також брак спонтанності, яка більш переконлива у вільнішому підході мистця. Маємо тут на думці схильність Г. Мазепи до спрощування в елімінації нюансів і в тенденції підкреслювати прості лінії чи заокруглювати такі лінії, які в бачених об'єктах натякають на заокруглення.

Д-р Чолган вважає Г. Мазепу монументалістом саме в її вживанні кубістичних засобів і висловоле застереження щодо негативних конотацій у визначуванні декоративності Г. Мазепи. Він підкреслює, що декоративність прикметна багатьом кубістам, особливо в пізніших стадіях цього напрямку. Все ж таки застереження, що їх можна мати до деяких картин Г. Мазепи, стосуються не так декоративності, як схематичності і повторювання спрощених елементів.

Повторення помітні також у тематиці картин Г. Мазепи. Особливо радо використовує вона деякі елементи, як, на-

приклад, коралі, вінки на головах дівчат. Полюбляє вона також трактування облич, як масок.

«Носильниці» (1948) — це картина, що в ній домінує південна тематика з кактусами, маленькими хатками на горах навколо Каракасу та з виразно негроїдними обличчями жінок. У цій картині Г. Мазепа далі зацікавлена сірими тонами в обличчях постатей, хоч у красевиді, як і в інших картинах того періоду, підкреслена яскравість південних кольорів.

«Танок» Г. Мазепа, на думку д-ра Чолган, є однією з найбільших картин поміж її працями. Чотири постаті жінок у танку, що його інспірацією міг би бути «Танок» Матісса, стилізовані і відмінні від картини останнього. У Г. Мазепа помітна геометризація з перевагою прямих радше, ніж заокруглених ліній.

Цікава у картинах Г. Мазепа, яка живе у Венесуелі, домінантність української тематики, особливо жіночих постатей у народних одягах. У «Танку» помітний також один, часом повторюваний у картинах Мазепа, засіб: досить товста чорна лінія навколо об'єктів, яка відмежовує площини одну від одної.

У картині «Запорожці» (1957) такої чорної лінії немає, бо в ній Г. Мазепа була зацікавлена не точною делінеацією площин, а радше рухом, що в ньому заангажовані постаті двох козаків у танку.

У картинах Г. Мазепа з 50-их років багато спільного із попереднім періодом, однак помітні в них уже й інші шукання. Виявляються вони зокрема у картині «Дерево життя» із перевагою брунатних та зеленкавих кольорів та з більшою схильністю до безпредметности. У пізніших картинах Г. Мазепа вживає кольорів із перевагою темних тонів, і помітне в них обмежене вживання таких барв, як синя чи зелена.

Між картинами Г. Мазепа в колекції Чолганів трапляються також виконані в легших тонах і без кубістичних впливів. У них також помітна декоративність, але брак геометризму надає їм більшої ліричності. З-поміж таких треба згадати «Думу про братів» з особливо переконливою ніжністю і настроєвістю, підкреслено легкими тонами картини. Обличчя жінки в цій картині не так стереотипне, як у деяких давніших, воно більш індивідуальне й експресивне.

Другу частину колекції Чолганів репрезентує Марія Дольницька, а найкращим зразком її емалів д-р Чолган вважає «Зажурену Україну» — працю, в якій домінує постать жінки на чорному тлі.

М. Дольницька дотримується деяких стилістичних традицій у своїх емалях, більшість з яких у колекції Чолганів базовані на біблійних темах. У «Янголах», наприклад, помітні візантійські традиції. У своїх раніших емалях М. Дольницька вживала техніки дропиків, які відділяють поодинокі площини кольорів, однак пізніше вона відійшла від цієї вимогливої техніки й обрала більш спонтанний підхід.

Деякі з емалів М. Дольницької Чолгани одержали на їхнє ж замовлення. Це, наприклад, «Орґія» із римською тематикою, у постатях із обличчями обоїх Чолганів. В емалях, що в них Дольницька вживає більш традиційної техніки, помітна також домінанта традиційних сюжетів і тем (зокрема з античного життя). В емалях, що в них Дольницька менше зв'язана певними мистецькими традиціями та контролем, якого такий підхід вимагає, її праці багато більше індивідуальні в інтерпретації. Не зважаючи на обмеженість формату і площі, в цих емалях наявна деяка драматичність, зумовлена контрастами кольорів і вільними лініями.

Найчисленнішу частину колекції Чолганів творять праці Олекси Прищенка. Однією із найраніших серед них є картина з 1919 року. Колекція включає також більшу кількість ранніх праць мистця, в тому числі й чимало акварель із 1920-их років.

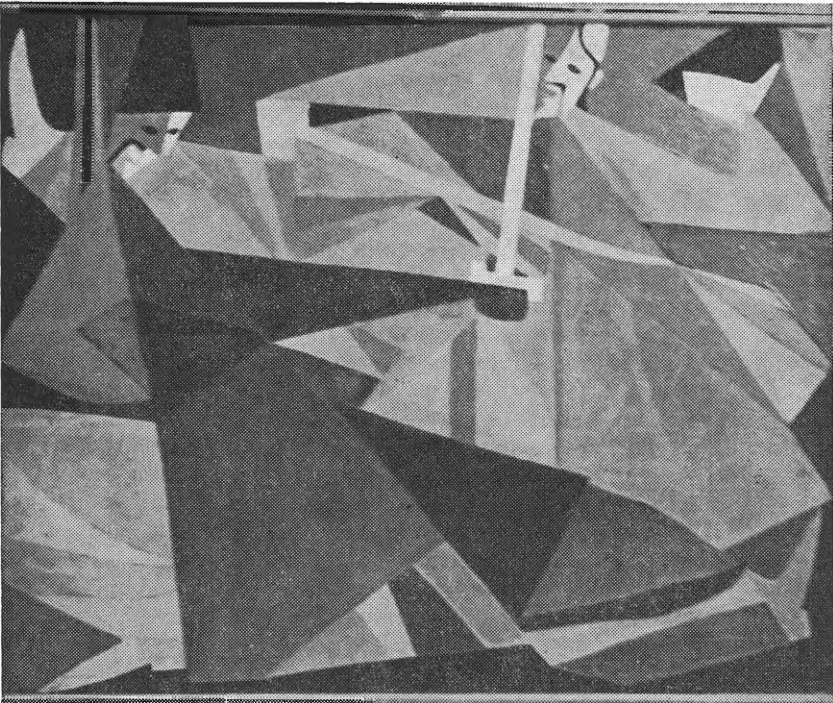
Пласкість трактування площин, наявна у великій кількості картин Г. Мазепи із колекції Чолганів, помітна також у ранніх картинах О. Грищенка, але у його випадку уникання тінювати і зображати пласкість площин кольору більш переконливе. Спільною подекуди прикметою в Г. Мазепи й О. Грищенка є геометризація площин, зумовлена також впливами кубізму. О. Прищенко, як відомо, перебував деякий час у Москві і перед першою світовою війною працював кілька років над упорядкуванням колекції Морозова, при чому мав нагоду познайомитися із передовим мистецтвом Західної Європи того часу. Також і перебуваючи згодом у Парижі, Прищенко зазнав, як і в Москві, впливів кубізму. В цьому напрямі Прищенко домігся дуже індивідуальних розв'язок, особливо цікавих з часу його перебування в Царгороді. Тоді ж Прищенко створив велику кількість акварель, які добре відповідали версії кубізму. Праці Грищенка знаходяться в деяких важливіших колекціях світу. В колекції Чолганів їх є 60.

Найбільшою за розміром картиною О. Грищенка в колекції Чолганів є «Ательє мистця» (1923), водночас одна із найбільших його картин взагалі. У цій олії помітні формальні зацікавлення, подібно, як в акварелях Грищенка, із перевагою сірих тонів і з майже без деталей обличчями постатей.

О. Прищенко майже не цікавиться виразом людського обличчя. Навпаки, обличчя його постатей залишаються дуже часто цілком пласкою площиною. Натомість виразистість самої постаті мистець передає майже виключно її цілістю, інколи тільки силуетом. Це особливо помітне в картинах із тематикою Близького Сходу, в яких костюми виведені в геометризованих аспектах. Таке зацікавлення пласкістю і геометризацією площин зауважується у серпанках на обличчях жінок, у чоловічих шапках та в інших частинах одягу. Такі засоби помітні також в інших об'єктах картин, і вони дають змогу Прищенкові дотримуватися бажаної йому пласкості поверхні.

Галина Мазепа: вгорі — «Носильниці» (олія, 1948),
унизу — «Запорожці» (олія, 1957).

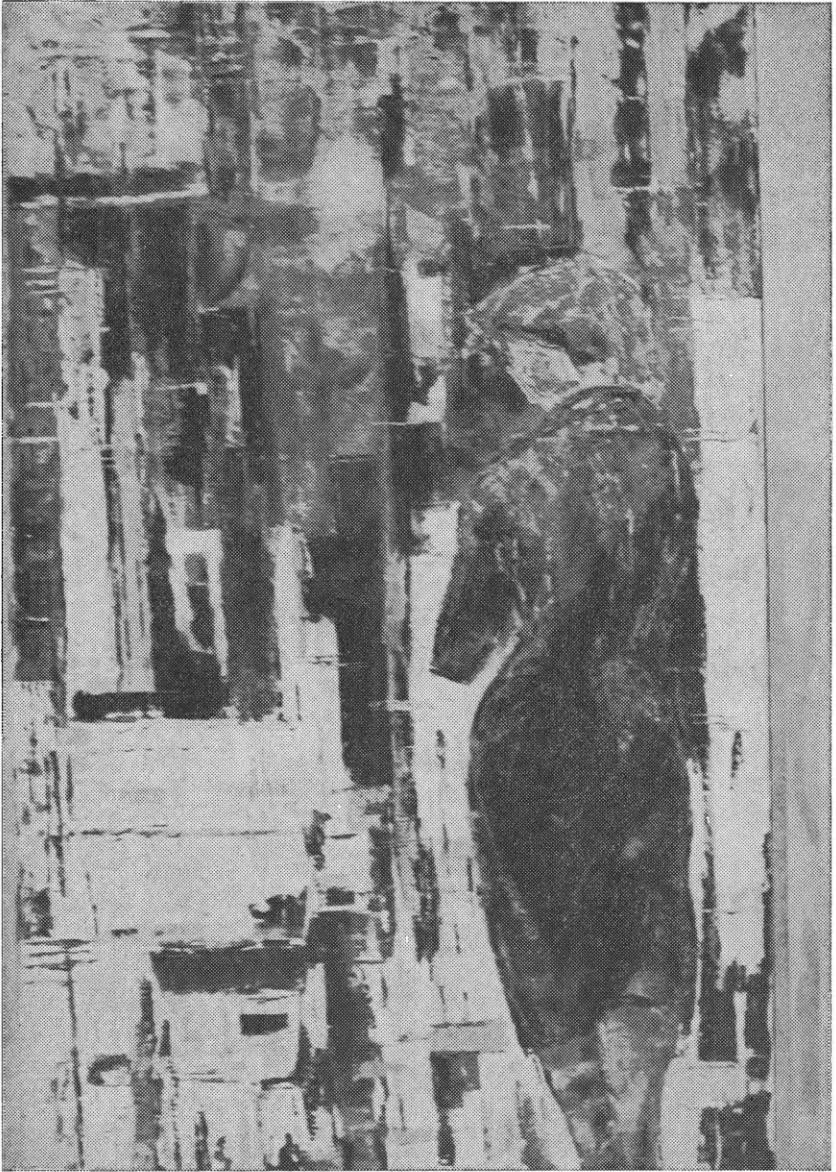
Олекса Грищенко: «Ательє мистця» (олія, 1923).

Іван Труш: «Тополя» (олія, бл. 1914).

Петро Холодний (мол.): «Негативна мадонна».

Богдан Пачовський: «Дівчина в місті» (олія, 1957).

Цікаве й те, що Грищенко зумів виробити собі недовзначне мистецьке обличчя в кубізмі в час, коли так багато мистців експериментували з можливостями цього напрямку і різниці в його трактуванні часто зникають навіть у творчості видатніших мистців.

У Грищенка особливо переконлива акварельна техніка і легкість, що її він спромігся досягнути в рамках кубізму. Не зважаючи на те, що Грищенко підкреслює геометричність об'єктів (трикутність чи заокруглення), якою часто позначені тільки натяки на дійсні об'єкти оточення, він завжди утримує легкість і атмосферичність у своїх акварелях.

Дуже цікаво зображує О. Грищенко також і простір. Не зважаючи на те, що він вживає пласких площин з тенденцією підкреслювати двовимірність, в його картинах є відчуття простору й атмосферичности, зумовлене здебільшого співзставленням площин. Цікаве у Грищенка також те, що, без уваги на легкість тонів, площини в його картинах чітко здефінійовані і переконливо відрізані одна від одної. Кубізм Грищенка є радше коляжової традиції: в його картинах небагато перегинання площин, в них частіше зображення їх одна побіля одної. Треба також згадати, що в деяких малярських працях О. Грищенка трапляються й фовістичні елементи, особливо закручені мазки, що часто надає їм більш барокового настрою.

Перебування О. Грищенка в Царгороді позначилося також інтенсивним його зацікавленням сюжетними можливостями оточення. Крім уже згаданих східних костюмів його постатей, на картинах виведені часто архітектурні зразки і пам'ятки міста.

У колекції Чолганів репрезентовані різні тематичні зацікавлення Грищенка, включно із гірськими і морськими краєвидами, як також мертвою природою, якою він цікавився рідко.

Поміж пізнішими картинами О. Грищенка в колекції є праці, в яких відсутнє цілком раннє зацікавлення зображенням площин, у них домінує більш імпресіоністична техніка. Відійшов у них від ранніх зацікавлень О. Грищенко також і тематично: замість людських постатей, які були важливим компонентом його ранніх картин, у пізніших переважають краєвиди моря і гір.

У колекції Чолганів є також деяка кількість праць інших мистців: дві скульптури Крука, дві праці Гуцалока і два твори Гніздовського.

Як уже згадано на початку цієї статті, колекція Кузьмовичів відрізняється від колекції Чолганів головне тим, що в ній репрезентована велика кількість українських мистців, здебільшого небагатьма зразками. Колекція Кузьмовичів включає також довші періоди українського мистецтва, в тому

числі і зразки церковного мистецтва, правдоподібно 18 сторіччя. Крім великої кількості малярських праць — олій і акварель, у колекції репрезентовані графіка і скульптура, як також зразки прикладного мистецтва.

Однією із найраніших картин у колекції Кузьмовичів є краєвид Івана Труша, приблизно 1914 року, весільний дарунок для батьків Ольги Кузьмович. Картина характеристична для краєвидів Труша, які особливо переконливі своєю настроєвістю. В атмосферичності картини можна відчутти впливи імпресіоністичної традиції, однак Труш менше зацікавлений імпресіоністичним мазком, як дійсними нюансами бачених об'єктів. Цікаве, що, не зважаючи на простоту, навіть різкість композиції цієї картини, Труш зумів передати легкий і ліричний настрій краєвиду. Друга картина Труша в колекції Кузьмовичів — фігуральна на тлі природи, вирізняється також лепкістю й атмосферичністю. Однак у цій картині менше зацікавлення гармонізуванням тонів та обмеженням палітри — засобів, що їх мистець так експресивно вживає в багатьох пейзажах.

Між давнішими картинами в колекції Кузьмовичів є також праці О. Грищенка, у тому числі одна акварель з ранніх років творчості мистця, як також декілька олій та акварель з пізніших років.

Є також одна з ранніх картин Миколи Глуценка; на думку д-ра Кузьмовича, це одна із небагатьох праць цього мистця із часу його перебування в Парижі, збережених на еміграції. Вона особливо цікава з огляду на пов'язання Глуценка із тогочасними експериментувальними напрямками у Франції. В картині Глуценка цікаво сполучені графічні елементи з малярськими.

Із давніших малярських праць є картина О. Новаківського — в легких тонах із переконливою лірикою, як також два скечі Петра Холодного (старшого).

Колекція Кузьмовичів включає дуже цікаву збірку праць Миколи Бутовича. Наявність більшої кількості картин Бутовича дає змогу порівнювати і спостерігати зміни у зацікавленні мистця. У ранніх його працях ще не помітні тематичні зацікавлення, які домінували в нього в пізніші роки. В одній із праць Бутовича 1950 року відсутня така характеристична для його творчості пізнішого періоду інтенсивність формальних зацікавлень і схильність до абстрагування. У кращих своїх картинах М. Бутович зумів передати тематичну казковість і загадковість народного побуту. Помітні в нього також сюрреалістичні елементи, особливо переконливі в картинах з української мітології та демонології. У працях М. Бутовича з колекції Кузьмовичів розв'язані успішно проблеми площин і стосування безпредметних елементів одночасно із більш реалістичними.

Одна з кращих картин М. Бутовича в колекції Кузьмовичів — це «Івасик Телесик». У ній особливо переконлива

настрoeвiсть i казковiсть; iз загадковiстю тематики гармонiзують i її пiдсилюють формальнi елементи.

Можливiсть порiвнювати змiни у розвитку мистця дає колекцiя Кузьмовичiв також у випадку творчостi Л. Гуцалока. У колекцiї 12 праць цього мистця; у тому числi 6 олій, декiлька рисункiв та акварель. У картинах Гуцалока помітне зацiкавлення рiзними аспектами кубiзму, однак є також працi, що в них мистець менше залежний вiд структурального пiдходу. Д-р Кузьмович ствердив, що в картинах Гуцалока пiзнiх 1950-их рокiв особливо помітна незалежнiсть лiнiйного рисунку вiд площинних розв'язань: лiнiї не завжди покриваються з площинами. В колекцiї є декiлька праць Гуцалока, що в них вiн добився найбільш iндивiдуальних формальних iнтерпретацiй сюжету, зокрема у вживаннi вертикальних лiнiй, якi iз бiльшим чи меншим успiхом домінували у його творах 1960-их рокiв.

Є в колекцiї Кузьмовичiв двi картини М. Радиша у депо легших тонах, як бiльшiсть праць цього мистця, особливо його пiзнiших рокiв. Одна iз картин — побережжя моря з вiтрильниками — особливо атмосферична i настроєва. В iншiй картинi Радиша виявленi його особливи здiбнoсти кольориста. Тракткування площин шпаклею у цiй працi позначене переконливiстю, яка особливо прикметна для кращих праць Радиша.

iз праць Я. Гнiздовського в колекцiї є декiлька його дереворiзiв, включно iз «Папороттю» й особливо досконалим «Подем». Мають Кузьмовичi одну iз раннях праць Гнiздовського ще з воєнних рокiв, в якiй менше помітна органiзацiя зорових елементiв, така характеристична для сучасної графiки мистця.

У колекцiї зберiгається один краєвид Ю. Соловiя, дуже рiдкiсний зразок зацiкавленнь цього мистця. Для цього краєвиду прикметна динамiка, вiдома глядачам iз фiгуральних праць Соловiя, iз пiдкресленими драматичними аспектами. Мають Кузьмовичi також «Пiету» Соловiя.

iз трьох праць Бурачка у колекцiї цiкавий частоту репродукований його «Ярмарок» iз 1940-их рокiв. У цiй картинi вiддзеркалене зацiкавлення мистця побутом, особливо зображенням коней. У картинi пов'язанi елементи пуантилiзму та експресiонiстичного трактування площин, хоч i колiр цiлком не свiдчить про якусь експресiонiстичну традицiю. Експресiонiстична настанова Бурачка краще виявляється в чорно-бiлому трактуваннi площин, як це бачимо в рисунку вуглем «Свята Родина».

В колекцiї Кузьмовичiв є також працi М. Левицького, схильнiсть якого до геометризацiї пов'язана, на думку д-ра Кузьмовича, радше iз традицiями iконопису, нiж iз кубiзмом. Прикметна в цьому вiдношеннi для деяких картин М. Левицького мозаїчнiсть зображення площин.

Однією з цікавіших картин у колекції Кузьмовичів є «Негативна Мадонна» Петра Холодного (мол.), цінна тим, що таких версій мадонни створив П. Холодний щонайбільше три. У цих картинах чорна площина займає місце ясних, а червона місце темних. Додає ефекту стосування старого золота в авреолі. «Негативна Мадонна» П. Холодного стилізована із підкресленням лінійної розв'язки площин. Ця картина цінна ще й тим, що в ній мистець намагається дати свою індивідуальну розв'язку зображення мадонни, далеку від звичайних рутинних іконних розв'язок. Д-р Кузьмович вважає П. Холодного (мол.) еклектиком, мистцем, який вміє вибрати те, що найкраще відповідає його цілям.

Є в колекції Кузьмовичів три картини Софії Зарицької. В одній із них, із жіночим обличчям, підкреслена легкість і ліричність темних тіней.

Картина М. Мороза в колекції Кузьмовичів є одією із більш експресіоністичних праць цього мистця, як і одією з тих, що в них Мороз найбільше наблизився до безпредметності.

Кузьмовичі мають також одну працю Василя Кричевського (1955), в якій легкість тонів викликає радше враження технічної децизії, як експресивної ніжності.

Із праць інших мистців у колекції Кузьмовичів є: одна праця Б. Божемського (1957), одна з пізніших картин Г. Мазепи («Шестеро дівчат»), один великий емаль М. Дольницької, ікона Зої Лісовської із дуже вільною інтерпретацією теми, імпресіоністичний рисунок Івана Кураха, відомого із своїх картин із часу перебування на Україні в лавах італійської армії під час другої світової війни. Із молодших мистців представлені в колекції Ждан Ласовський і Софійка Лада.

Для мене особливо цікаво було побачити в колекції Кузьмовичів одну із ранніх праць Бориса Пачовського — «Дівчина в місті» (1957), що була на одній із виставок молодих мистців, в якій я також брала участь. Зустріла я в колекції й одну із моїх раніших картин, що її набули Кузьмовичі із моєї першої індивідуальної виставки 1963 року.

У колекції є також праці деякого з менше відомих сьогодні мистців, між ним померлого недавно в Аргентині Бориса Крюкова. Д-р Кузьмович вважає Б. Крюкова досконалим техніком, який умів малювати в багатьох стилях, особливо успішно в стилях майстрів минулих сторіч. Був також Крюков дуже добрим ілюстратором книжкових видань, зокрема деяких розкішних аргентинських. У деяких працях Крюкова позначається тенденція до сатири, досить рідка в нашому мистецтві.

Багато малярських праць у колекції Кузьмовичів є унікальними для творчості репрезентованих ними мистців.

Наявні також у колекції зразки давнього церковного мистецтва, у тому числі: два триптихи, один в емалі на мосяжі, правдоподібно з 18 сторіччя, другий на дереві, колгтійсь-

кого походження з 19 ст., маленький емаль із зображенням «Розп'яття», мабуть, з 18 ст., старий візантійський хрест тощо.

У колекції Кузьмовичів багато також зразків кераміки, зокрема керамічні праці Юрія Кульчицького. У цих працях, здебільшого із пізніх 1950-их років, Кульчицький запозичує елементи народного мистецтва, переорганізуючи їх успішно в декоративній формі. На думку д-ра Кузьмовича, таке стосування народних елементів більш виправдане, ніж формальне наслідування, наприклад, зразків трипільської культури. Репрезентована в колекції своїми керамічними працями також Слава Геруляк.

Д-р М. Кузьмович є також ентузіастичним колекціонером екслібрисів, що їх він має яких двісті, почавши збирати ще в 1930-их роках. Згідно з інформацією д-ра Кузьмовича, цінні колекції екслібрисів мають у США також Богдан Кравців і Святослав Гординський. Одержана митрополитом Мстиславом збірка сучасних екслібрисів з України була видана востаннє окремою монографією. Вміщені в ній екслібриси не покриваються із зразками в колекції Кузьмовичів.

Колекціонують Кузьмовичі вирізки статей про мистецькі виставки та про українських мистців взагалі, друковані в газетах і журналах, каталоги виставок тощо. Збірки таких статей і каталогів були б добрим надбанням якоїсь українознавчої бібліотеки, наприклад, бібліотеки осередку українських студій у Гарварді. Збирають Кузьмовичі також мистецькі різдвяні і великодні картки.

З'їзд поневолених народів у Києві

(У 55-ї роковини)

21—28 вересня 1917 відбувся в Києві З'їзд народів колишньої царської імперії, що його скликала Українська Центральна Рада. Провідною ідеєю з'їзду була перебудова демократичної Росії на федеративних принципах. Діячі Української Центральної Ради і інших неросійських народів, що були присутні на з'їзді, висували таку концепцію, тоді як Тимчасовий уряд у Петербурзі намагався зберегти єдність імперії і протиставлявся навіть вимогам автономії для неросіян, додаючи в ній загрозу сепаратизму. Тільки більшовики, що були в опозиції до Тимчасового уряду, декларували право України й інших неросійських народів на самовизначення, аж до відділення. Що на ділі розумів Ленін і його співробітники під самовизначенням народів — виявилось після того, коли більшовики захопили владу в Петербурзі.

Історично так склалося, що у вересні ц. р. припадають 55-і роковини З'їзду народів в Києві, а в грудні — 50-і роковини утворення СРСР. Обидві події знаменують дві різні, протилежні концепції побудови взаємин між народами, що заселяють територію кол. царської імперії чи сучасного Радянського Союзу. Продовжуючи традицію Кирило-Методіївського Братства та української політичної думки пізнішого часу, керівники Української Центральної Ради прагнули до того, щоб після розвалу царської імперії були створені можливості вільного національного, політичного, культурного і соціального розвитку для усіх її народів. Інакше взаємини між тими народами уявляли більшовики. Про це свідчить утворений ними 50 років тому СРСР. Теоретично він також «федерація», до того ж навіть не російська, а «багатонаціональна», а в ній «суверенні» республіки різних народів. На ділі ж — це одна централізована держава, в якій неросійські народи призначені на те, щоб під прапором російського «комунізму» перетворитися на одну російську націю.

Концепція російської федерації, що її пропонували делегати неросійських народів у 1917 році, належить до історії. Для тих народів це давно пройдений етап. Метою, за яку вони ведуть боротьбу, є державна незалежність кожного з них. Проте живою

є провідна ідея цієї концепції, себто ідея гуманности, дружби, взаємопошани між народами і, що найважливіше, право кожного народу на самостійність. Ця ідея є запереченням воюючого російського великодержавного шовінізму, що намагається проковтнути неросійські народи СРСР і самим росіянам несе великі нещастя. У цьому відношенні ця ідея є актуальна і в наші дні. До неї також муситимуть навернути усі народи СРСР, коли перед ними відкриються можливості звільнитися від сучасної неволі.

З'їзд народів у Києві, як і багато інших подій у житті народів СРСР, є білою плямою в офіційній радянській історіографії. Про нього відносно мало написано також на еміграції. У 55-і роковини цієї події передруковуємо, децю усучаснюючи тодішній правопис, розділ п. н. «З'їзд поневолених народів» з другого тому книги Павла Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.», що появилася у Відні в 1921 році.

Павло Христюк був видатною постаттю української демократичної революції 1917—20 років. Народжений 1890 року, він був членом Української Центральної Ради і її Генерального Секретаріату; в 1918 році був міністром внутрішніх справ Української Народної Республіки; у 1920—24 роках перебував на еміграції у Відні, опісля повернувся на Україну, де згинув під час сталінського терору в 1930-их роках.

Редакція

В той час, як московська демократія дошукувалася в українському визвольному рухові зерен безоглядного сепаратизму та самостійництва, небезпечних для «єдиного революційного фронту», українська політична думка, йдучи за своїми давніми федералістичними традиціями, багато працювала над втіленням у життя на просторах бувшої самодержавної централістичної Росії великої ідеї федеративного співжиття народів.

Виконуючи ще квітневу постанову Українського національного конгресу про нав'язання зв'язків з народами Росії, що домагаються, як і український нарід, перебудови Росії на федеративних основах, Українська Центральна Рада скликала у Києві 21—28 вересня (н. ст.) т. зв. «З'їзд народів». Хоч з'їзд цей і не мав великого реального значення в дальшому розвиткові загальноросійської і української революції, проте він являється, безумовно, одною з найбільш світлих сторінок останньої.

На з'їзд прибули представники татарів, грузинів, латишів, литовців, євреїв, білорусів, естонців, молдаванів, донських козаків і союзу козацьких військ та бурятів, а також представник від Тимчасового уряду — М. Славинський. Дві

третини учасників з'їзду належало до різних соціалістичних партій, і це відбилося на настроях і роботі з'їзду. Вісім днів праці з'їзду були справжнім святом єднання бувших поневолених народів Росії. Навіть представники козацтва урочисто заявили, що вони ніколи не одступлять від ідеї федеративної і демократичної перебудови Росії і будуть боротися за здійснення її, плече в плече з усіма бувшими поневоленими народами Росії. Під впливом почуття братерського єднання всіх досі понижених і покривджених, почесний голова з'їзду — Голова Центральної Ради М. Прушевський, вказуючи на значення з'їзду, піднесено сказав: «Ми заклали вже перший камінь храму волі народів! Ми вже бачимо, ми вже чуємо, як іде федерація. Хай живе велика федеративна демократична Російська Республіка! Хай буде вона до послудт трудящим усіх народів!»

Представник Тимчасового уряду і вся російська демократія могли переконатися після цього з'їзду, що ідея федеративної перебудови Росії запала глибоко в промадянство численних націй Росії і що боротьба з нею являється безглуздою. З ґрунту федералізму були в'язні російської тюрми народів могли зійти, коли б їх до цього примусили, тільки в бік цілковитої своєї самостійності. Вороття до старого безправного стану вже не було. Такі були настрої з'їзду, такі й ухвали він виніс. По питанню про федеративний устрій Російської Республіки З'їзд виніс таку постанову:

«З'їзд народів, скликаний у Києві Центральною Українською Радою, обміркувавши на своїх засіданнях з 21 по 28 вересня (н. ст.) справу майбутнього устрою російської держави, спинився по спеціальних рефератах і дискусії на таких тезах:

1. Головною хобою державного устрою Росії, як при старім ладі, так і після революції, є надмірне зосередження законодавчої і виконавчої влади;
2. Збудована на цім принципі державна машина не може справно йти та гальмує розвиток держави;
3. Через велику економічну різноманітність країн і народів Росії зосередження влади затримує розвиток господарської самодіяльності людности, спричиняється до визискування окраїн неробочими класами центру, а тим самим і до економічного занепаду цього осередку;
4. Упорядкування цілої низки економічних справ життя трудового населення, як земельна та переселенська справи, промадська допомога і таке інше, потребують гнучкого і різнородного національно-адміністративного апарату, пристосованого до місцевих і побутових особливостей населення;
5. Ніколи не бувала щодо свого напруження в світі війна поставила перед державною машиною особливі вимоги щодо швидкості та продуктивності її роботи, вона показала свою цілковиту нездатність, не маючи змоги задоволити найнеобхідніших життєвих потреб і досить часто припинюючи промадську працю, яка могла б задовольнити ці потреби;
6. Теперішній

безлад, як на фронті, так і в тилу, по всіх відділах державного життя має своїм джерелом централістичний лад; 7. Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не лишили б жодної можливості централізації; 8. Треба мати на увазі, що історія виробила два типи устрою для величезних держав, а саме: або централістичний (унітарний), або федеративний; 9. Головне домагання сучасної демократії — широка участь громадян в державнім житті і потреба порядкування цим життям законодавчим, а не адміністративним способом (наприклад, обрахунки видатків), можливе тільки при федеративнім устрою держави; 10. Республіканський лад може міцно стояти тільки в федеративній державі, бо в централістичних державах легко можна робити зміни державного ладу через захоплення центральних установ; 11. Центральна влада може мати довір'я всіх верств людности, а значить і мати силу, тільки при федеративнім устрою; 12. Через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну культуру, історичне минуле та в економічнім відношенні вони складають окремі своєрідні кола, — єдино придатною формою федерації є така, котра оснований на національній підставі; 13. Великі краї, заселені одною національністю, можуть, на бажання, поділитися або на кілька федеративних одиниць, або, залишаючись одною федеративною цілістю, дати автономію окремим частинам краю; 14. Ті національності, які, як, наприклад, єврейська, розпоршені по всій державі і ніде не мають свого краю, користуються правом мати екстериторіяльно-персональну автономію.

— *Зважаючи на згадані міркування, З'їзд народів, скликаний Українською Центральною Радою, ухвалює, що Росія повинна бути федеративною демократичною республікою.*

Далі з'їзд виніс низку постанов: про національно-персональну автономію (визначаючи її необхідність), про загально-державну та краєві мови (визнання рівноправности всіх мов, з призначенням російської мови загальнодержавною, без надання їй жодних переваг в справах шкільній, судовій, церковній), про Установчі збори («З'їзд народів вважає, що, незалежно від скликання Російських установчих зборів, повинні бути скликані на демократичних підвалинах краєві Установчі збори, які мають встановити, як норми відносин країв до центральних органів федерації, так і певні форми внутрішньої організації автономних установ даного народу чи краю»), про мирову конференцію (з зазначенням, що на мировій конференції в представництво Росії повинні входити і представники заінтересованих народів Росії), про Раду народів у Києві, (склад Ради і компетенція її) і про «Раду національностей при Тимчасовому управлінні» (з вказівкою на необхідність перетворення «Особого Совецяння по областній реформі» при Тимчасовому управлінні в таку Раду).

Крім цих постанов, з'їзд виніс окремі ухвали в справі білоруській, лотишській, литовській, а також козацькій.

Закладаючи камінь в будову російської федерації, учасники з'їзду тішили себе надією, що це буде разом з тим і перший камінь у будові європейської, а потім і всесвітньої федерації народів «на користь і добро трудового народу всього світу». Ця надія не справдилася досі, але вона ще довго запалюватиме кращі серця і світліші розуми людства.

На закінчення своєї праці з'їзд обрав Раду народів, з осідком у Києві, і припоручив їй керувати справою спільної боротьби всіх народів за «храм волі народів» — російську федерацію. Головою Ради обрано М. Грушевського. Заходами Ради народів розпочато видання окремого журналу, присвяченого ідеї федерації і справі практичного втілення її в життя.

Бурхливі революційні події розбили цей зародок своєрідного російського інтернаціоналу. Та це не зменшує його значення і заслуг відродженого українського народу перед ідеєю всесвітнього братерства народів-працівників. (На з'їзді дуже впадало в очі велике довір'я всіх поневолених народів Росії до української демократії. Не кажучи вже про білорусів та грузинів, й інші, більш віддалені народи, одверто заявлялись за якнайтісніше співжиття з Україною. Мимоволі напрошується порівняння цього відношення зі стриманим відношенням цих же народів до Московщини).

У дальшому ході революції українська демократія, вже йдучи до утворення самостійної української республіки, не раз знов підіймала гасла федерації.

Національне питання в СРСР і російська еміграція

Іван Майстренко

Я просив би дати мені слово відразу після доповіді, оскільки я висловлю кілька критичних зауваг щодо неї, і це було б матеріалом для дискусії.

Приємно було почути тут речі, про які в пресі нічого не було. Маю на увазі нові настрої у вашій організації — бажання знайти спільну мову з представниками інших національностей. Була вже на еміграції російська група Г. Алексінського, яка немало зробила для поліпшення відносин росіян з іншими народами СРСР. Ця група довела, що не всі росіяни великодержавники. Я гадаю, що висловлений тут у доповіді погляд на національне питання міг би теж сприяти зближенню.

Тут було сказано, що викладена в доповіді програма конфедерації може налякати росіян в СРСР і об'єднати їх навколо уряду в його національній політиці. Тому, мовляв, не треба оголошувати цю програму. Гадаю, що навпаки — ця ваша програма завоює вам прихильників серед росіян в СРСР. Адже російські опозиціонери в СРСР підтримують національну рівноправність.

Тепер щодо принципів у вирішенні національного питання. З доповіді виходить, що вони в нас близькі. Це — вільне волевиявлення народів. Та, бачите, від проголошення принципу до його здійснення велика дистанція. Ось у мене на руках протокол засідання ЦК Конституційно-демократичної партії (кадети) 1921 року. Один із учасників засідання Расс запитує: яку відповідь дати Марголіну на його пропозицію визнати Українські Установчі збори з суверенними правами до моменту, коли розпочнуться переговори про федерацію. Мілюков відповідає Рассу, що це зовсім припустимо, бо впливає з визнання принципу федерації шляхом вільної згоди сторін, що федеруються. Другий учасник засідання Бесчинський висловлює цікаву думку про ролі інтелігенції у формуванні національної свідомості народу. Бесчинський сказав: коли ми говоримо про федерацію, то враховуємо при цьому відповідні настрої серед інтелігенції, які проходять пізніше в народні маси. Заперечувати Українські Установчі збори — значить нав'язувати українському народові свою волю. Якщо ми дійсно визнаємо можливість федерації з ним, то повинні визнати попередньо і його самостійність. Запереч-

Виступ на нараді з національного питання в одній групі російської еміграції на початку 1970 року.

чення ж цього лише показує, що ми ще, як видно, не можемо позбутися колишньої ідеї єдиної і невідимої Росії. А цього треба зрєктися» (з журналу «Вільна Україна», ч. 2, жовтень 1923, Прага—Львів, стор. 154—157).

Досі ми часто чули від росіян, що Україну вигадали німці і кулка української інтелігенції на чолі з Грушевським. А от російський діяч Бєсчинський твердить, що саме від інтелігенції і починається національне відродження народу.

Так ось я хочу сказати, що й п'ятдесят років тому існували гарні принципи у вирішенні національного питання. Майже такі, як і сьогодні. Але практично від принципів до фактичного зближення справа не дійшла. Навпаки, мало місце відчуження. Значить, крім принципів, потрібні ще конкретні дії для здійснення принципів. Бож і в Брєжнєва гарні принципи, а на ділі — насильство, асиміляція і геноцид.

Ось, наприклад, практичне питання, на яке треба також практично і реагувати. Є такий радянський журнальчик «Русский язык в национальной школе». В ч. 3 за 1968 рік у ньому була надрукована стаття міністра освіти Татарської АРСР М. Махмутова — «И родной и русский». Махмутов повчає, якими шляхами треба переводити навчання татарських дітей на російську мову. Тобто — як ліквідувати татарські школи. Махмутов вказує навіть методи і, видно з болем у серці, наводить слова Ушинського та інших видатних російських педагогів, їх висловлювання про те, яке значення має рідна мова для учня. На думку цих педагогів, рідна мова — це природа, оточення, це все життя людини. І справа не в тому, щоб дресувати учня, як тварину, а потім підраховувати, скільки він зможе за такий ось час засвоїти російських слів. Звичайно, видресувати учня можна і чужомовні слова можна затамити. Але при цьому відійти від головного, про що говорять великі російські педагоги, — виховати людину в гармонії з її оточенням. А в татарській (як і в інших неросійських) національних школах виховують яничарів від культури. От зайняти позицію в такому конкретному питанні — це й буде перехід від правильних принципів до діла у вирішенні національного питання.

Тут були названі відсотки національного складу населення СРСР. Відсотки — це справа відносна. Наведу приклади. Коли після XII з'їзду РКП(б) 1923 року почалася українізація, то за два тільки роки перепис населення (1926) дав великий стрибок відсотка українців у складі міського населення України. Бо міське населення йде за політичною хвилею. Була українізація, і міські люди, особливо службовці, почали пригадувати своє походження, або й просто — пристосовуватись.

Або другий приклад. 1941 року до Києва прийшли німці. Перша українська газета «Українське слово» закликала населення — «На Україні — говорити по-українському!» Населення Києва, яке недавно пережило розгром українізації більшовицькою партією, зрозуміло закликав української газе-

ти як нагадування про першу окупацію України німецькою армією 1918 року. Тоді німці підтримали самостійну українську державу гетьмана Скоропадського. І у 1941 році кияни вирішили, що, мабуть, і тепер німці за самостійну Україну. Отож навіть і бабусі раптом заговорили на вулицях і в трамваях Києва українською мовою і стали зачисляти себе до української національності. От вам і статистика про національний склад населення. Сьогодні більшість цих обивателів в українських містах реєструють себе як росіяни, а завтра, якщо політичні обставини зміняться, почнуть поводитися як оті київські бабусі 1941 року. Між іншим уже перепис 1937 року дав спад відсотка українців серед міського населення України. Бо сталінський удар по українцізації, ліквідація багатьох українських шкіл, арешти української інтелігенції — все це зробило приналежність до української нації не вигідною і навіть небезпечною.

Я знав у Харкові українську родину — мої земляки, чоловік і жінка. Обоє викладали українську мову в десятиріччак. Обоє в минулому те, що іноді кажуть — «петлюрівці». Чоловіка у 1937 році заслали на Сибір. Дружина ж із страху перейшла до російської школи викладати, замість української, — російську мову. І дітей послала навчатися до російської школи. Це ні в якій мірі не пристосуванство, як у отих київських бабусь. Ця новоз'явлена викладачка російської мови напевне ненавиділа режим і стала ще більш переконаною самостійницею. Це приклад, як маскується українська інтелігенція перед лицем національного переслідування. Мільйони таких інтелігентів називають російську мову рідною мовою. Для деяких службовців це обов'язкове (наприклад, для офіцерів армії), бо інакше — кінець кар'єри.

Тепер іще приклад, що теж належить до статистики. Я переживав революцію 1917 року уже свідомим юнаком. У квітні 1917 українські політичні партії створили в Києві Українську Центральну Раду. Голова її професор М. Грушевський випустив тоді брошуру під дивним наголовком: «Хто такі українці і чого вони хочуть». Це для українського народу, який іще не знав, хто він і як називається. А через дев'ять місяців була вже Українська Народна Республіка і під час виборів до Всеросійських Установчих зборів (листопад 1917 року) 74% голосів дістали українські партії. (Це число офіційне, навіть і Ленін на нього покликається). Отож, тільки за дев'ять місяців 1917 року населення України, якому треба було ще в'яснити, що воно української національності, віддало 74% голосів за українські партії, тобто за незалежну українську державу.

Я наводжу приклади з української дійсності. Але це стосується також і інших національностей тодішньої Росії. Може, з деякими відмінностями. Я гадаю, що коли знову прийде революція, або іншими шляхами придуть демократичні зміни в Радянському Союзі, то не треба вже буде писати

для українців брошуру «Хто такі українці...». Бож п'ятдесят років тому існувала вже українська держава, виробилася численна українська інтелігенція. Та й кремлівські диктатори змушені маскувати свою ворожу народам СРСР національну політику розмовами про суверенну Українську РСР (як й інші союзні республіки СРСР), про «вільний» розвиток української мови й культури. А ці розмови мають не менше значення, ніж колишня брошура «Хто такі українці...»

Ось перед вами книга, написана українським письменником Іваном Дзюбою — «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Цей твір дійшов сюди через «Самвидав» і виданий кількома європейськими мовами. За весь час існування Радянської України не було написано праці такого наукового позему, щоб так всебічно й докладно обороняла політичну, економічну й культурну рівноправність України. Дзюба підходить до питання з комуністичного, марксистського погляду. Інакше там і не можна, особливо для «націоналів». А втім Дзюба тримається марксизму не щгучно. Це покоління шістдесятих років, виховане компартією. Такий самий Вячеслав Чорновіл, що зібрав обширні документи про переслідування української інтелігенції. Його книга «Лихо з розуму» («Горе от ума») стоїть так само на високому інтелектуальному поземі. Словом, молода інтелігенція в Радянській Україні сильніше обґрунтовує українську незалежність, ніж це робила стара інтелігенція. І обґрунтовує здебільшого з марксо-ленінських позицій. Ось як діє антиукраїнський більшовицький бумеранг...

Все говорить за те, що процес національного відродження поневолених народів піде в СРСР значно швидше, ніж у 1917 році. І більш бурхливо, з більшим запалом. Бо царський уряд, при всій його реакційності, не вів такої жорстокої політики національного поневолення, як це робить уряд радянський. Царський уряд просто забороняв офіційне існування української мови, культури. Але народ сам творив свою незалежну літературу, театри, науку і т. д. Заборона торкалась верхівки, носила примітивний поліційний характер. А тепер русифікація й асиміляція поставлені на «наукову» базу. Ось, наприклад, пару років тому в Алма-Аті була скликана нарада для в'яснення питання, як легше русифікувати школи неросійських народів СРСР. Були запрошені наукові працівники з педагогіки, психології, етнографії, історики, економісти, правники й інші, навіть лікарі. Кожен з позицій своєї науки повинен був внести рекомендації як легше тих же татарських та інших дітей перевести на російську мову навчання. Ось як використовується в СРСР наука — на шкоду людині. Як у Гітлера, де в кацетах проводилися теж наукові досліді: скільки діб людина може витримати в холодній воді. Адже то теж «наука» і навіть на користь не одної тільки нації... Та історія народів показує, що національне насильство породжує протидію. І в наслідок «наукових» нарад типу алма-атинської народжуються Дзюби,

Чорноволи, Караванські, Морози і тисячі їм подібних у кожній поневоленій нації.

Правильно тут сказано в доповіді: найголовніше, щоб людина не почувала насильства. Якщо його не буде, а буде добра воля, упаде страх, уляжуться пристрасті. А тепер вони напалюються більше, ніж у царській Росії. Бо національна політика ЦК КПРС більш реакційна, а населення стало більш культурне, і його не обдуриш, як було за царя.

Варто ще тут нагадати, що національна політика СРСР суперечить конвенціям Об'єднаних Націй, підписаним також і радянським урядом. Наприклад, «Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» (1958), де до геноциду зараховано будь-які спроби «знищити цілком або частково якунебудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Такі злочини мають місце в СРСР і сьогодні. Як, наприклад, заборона кримським татарам жити на своїй батьківщині. Або наведений у згаданій праці І. Дзюби (стор. 142) факт про те, що 23—24% українських дівчат по селах не мають змоги одружитися через вивіз молоді чоловічої статі. Це одна з причин, чому природний приріст українців один з найнижчих у Європі, хоч до революції (а особливо в 20-і роки) був найвищий. Ще в 1950 році комітет генеральної конференції ЮНЕСКО рекомендував усім членам цієї організації, щоб усе шкільництво від початкового до університетського рівня провадилося рідною мовою учнів та студентів, бо тільки рідна мова є найкращим, найприроднішим засобом засвоєння знань. А «Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти» (1960) засуджує як злочин супроти людства вживати освіту як засіб насильства над націями. СРСР на очах цілого світу ламає ним самим підписані конвенції.

Я хотів би ще сказати дещо про так звану вигоду для малих націй бути у складі великих держав, про що тут говорилося у вступному слові до наради. Історичний досвід довів, що для малих націй вигідніше бути незалежними. Ось, наприклад, Фінляндія розквітла і стала передовою європейською нацією після того, як вийшла з російської великодержави. Не втратили її прибалтицькі держави — Естонія, Латвія й Литва, коли після революції здобули самостійність. Взагалі багатонаціональна держава ще ніде в світі не забезпечувала цілковитої рівноправності націй. Ленін покликався на Швейцарію. Але у Швейцарії співіснують не нації, а відламки великих націй, які підтримують рівновагу в цій країні. Якби не було Франції, Німеччини й Італії, невідомо, чи була б у Швейцарії рівноправність...

Та головне те, що в національному питанні вирішує не вигода й не розрахунок. Як сказав російський поет: «Умом Россию не постигь, ее аршином не измерить... в Россию можно только верить...» Національне питання є іраціональне, як і релігія. У боротьбі за рівність протест переростає

у фанатизм, який не погасити міркуваннями про вигоду. Погасити фанатизм найкраще політикою відмовлення від панування над іншими народами. Тільки після цього відмовлення можна говорити про зближення. А крім того треба не забувати, що вже раз була обіцянка не планувати. Більшовики обіцяли цілковиту рівноправність націй. А що вийшло на ділі?! Тепер уже не так легко нації повірять. Треба відмовитися від багато чого, треба багато жертв понести, щоб наступило замирення і добровільне зближення. Така реальність, і треба сміливо дивитись їй у вічі.

Згаданий вище російський діяч Бесчинський слушно п'ятдесят років тому сказав: якщо хочемо зблизитися з поневоленим раніше народом, то спочатку повинні визнати його самостійність. Заперечення ж цього лише показує, що ми не можемо зректися старої ідеї єдиної й неділимої Росії. А зректися треба.

Ця порада Бесчинського нині ще більш обов'язкова, ніж п'ятдесят років тому.

Правда про Гуляй-Поле

СПОГАД

Анатоль Гак

Яке враження справляє це складне слово на когось іншого, не можу сказати, але в мене воно викликає цілу гаму зворушливих почуттів: і романтично-піднесених, і глибоко-думно-розважливих, і журно-сумних. Та інакше не могло б і бути. Адже двоє з моїх предків, шукаючи на просторі запорізьких степів собі щастя-долі, саме в Гуляй-Полі знайшли потрібний їм притулок. У цьому ж таки селі народилися мої дід, баба і батько. Та я й сам, дармащо вперше побачив світ на степовому хуторі, учився, а іноді, особливо ж узимку, і жив у Гуляй-Полі.

Як волосний та торговельно-промисловий центр, Гуляй-Поле і до революції було широкознане своїми церквами, школами, базарами та багатолюдними ярмарками. Сюди з'їжджалися продавці й покупці з усієї Катеринославщини, Таврії, Донеччини, Харківщини, Курщини. Одначе найбільшого розголосу набуло Гуляй-Поле в роки громадянської війни, коли анархіст Нестір Махно, гуляйпільець з роду, наробив був шелесту на всю Україну. Недарма ж то ще й до сьогодні, через п'ятдесят із чимсь років, згадку про того анархістського ватажка можна знайти в енциклопедіях усіх культурних народів. Ще більше понаписувано всякої всячини про так звану махновщину — в книжках, журналах, газетах. До особи Махна автори тих писань ставляться по-різному: для одних Махно був ідейним анархістом; другі називають його грабіжником, горлорізом; треті, і то українці, ідеалізують Нестора Івановича, ба, навіть роблять з нього українського національного героя. Поряд із прізвищем Махна раз-у-раз згадується назва села Гуляй-Поле, що було центром махновщини. То чи ж не осоромив би я сам себе, коли б гуляйпільцем бувши, не спромігся написати чогось про Гуляй-Поле? Тим то я й беруся до цього спогаду. Але застерігаю: мова буде не про Гуляй-Поле років громадянської війни, а про Гуляй-Поле 1900—1912 років. Зокрема ж я постараюся дати вичерпну відповідь на питання: хто, коли і за яких обставин викресав у Гуляй-Полі першу іскру анархізму, — ту іскру, яка, роздмухана наступними роками, призвела до кривавої пожежі, що завдала Україні великої шкоди. Бо в жодній енциклопедії про це і згадки нема. Навіть анархіст Аршінов, автор солідної розміром книжки під назвою «Исто-

рия махновського движени́я», не зміг добратися до вихідних джерел махновщини.¹

Населятися село Гуляй-Поле (тепер районне місто Запорізької області) почало понад двісті п'ятдесят років тому. Першими його поселенцями були прихидьки з Гетьманщини. Згодом, після зруйнування Запорізької Січі, до них стали прибувати й колишні запорозькі козаки із своїми родинами. На той час це було невелике степове селище, з двома рядочками хаток. Натомість Гуляй-Поле моїх років (1900—12) виглядало цілком інакше. Величезне село, завширшки і завдовжки, з кількома десятками крилатих вітряків навколо, — розсілося по обох боках річки Гайчура. Щось понад десять тисяч населення: селяни, робітники, ремісники, найжджі міщани. Волосний центр, резиденція станового пристава, місце перебування земського начальника та мирового судді. Дві церкви, синагога, три школи, земська лікарня, поштово-телеграфна контора. Два заводи сільсько-господарських машин, два парових млини, кустарні майстерні. Десятки крамниць, скупівельні пункти пшениці. Бараки для сезонних робітників, що вже в травні щоліта прибували з Полтавщини та Чернігівщини в степи на заробітки. За кілька кілометрів пролягає залізнична колія Чапліна—Бердянське, із станцією Гуляй-Поле. Брукованим шляхом — між селом та станцією — день-у-день рухаються хури: із села вони везуть на станцію нові сільсько-господарські машини, муку-крупчатку та пшеницю, а назад повертаються з коксом, вугіллям, залізом та різним крамом для гуляйпільських крамниць.

Оце так виглядало Гуляй-Поле в перших десятих роках нашого століття.

На революцію 1905 року гуляйпільці озвалися зібраннями, з'їздами, багатолюдними мітингами. Бо в селі подостатком було інтелігенції, службовців та промислових робітників. Навідувалися до Гуляй-Поля і приїжджі агітатори — з Олександрівського (тепер Запоріжжя), Катеринослава (тепер Дніпропетровське), з Донеччини. Одначе ніяких заколотів, убивств, підпалювань маєтків — цього гуляйпільці не робили. Проте, як тільки революція 1905 року «позадкувала», до Гуляй-Поля пригнався каральний загін донських козаків. Чи то були справжні козаки, чи одягнені в козацький одяг поліцаї — не знати, але поводитися вони з населенням жорстоко. Як тільки хтось виходив із свого подвір'я на вулицю, де й бралися карателі і нещадно списували йому спину нагаями. Та куди бруталніше поводитися вони із заарештованими людьми. Я був очевидцем, як три козаки вели вулицю сільського вчителя: два з них інши обабіч заарештова-

¹ Тільки в книжці професора історії Мургедського коледжу (в Мінесоті, США) Віктора Петерса «Nestor Makhno», яку в 1970 році видало вінніпезьке видавництво «Echo Books», є розділ про Гуляй-Поле 1900—12 років. Матеріал до того розділу професор Петерс одержав від автора цього спогаду.

ного, тримаючи напоготові оголені шаблі, а третій, що позаду, раз-у-раз гатив того вчителя насторч прикладом у спину, ще й вигукував: «Вот тебе, мерзавец, твоя революція!»

Бідолашний учитель, напівроздягнений, без шапки, та ще й хворий на сухоти, падав від ударів у сніг головою. Тоді два козакі хапали його за руки, а третій за чуба — зводили на ноги і провадили далі. Ті нелюдські знущання над заарештованими людьми гуляйпільці запам'ятали назавжди.

Хоч дев'яносто п'ять відсотків населення Гуляй-Поля становили прихідьки з Гетьманщини та із Запорізької Січі, одначе національно-свідомих людей до революції 1905 року в селі майже не було зовсім. А якщо, можливо, й був котрийсь «дивак», то про нього ніхто нічого не знав. Інша річ — після революції. Тоді стали звідкись братися люди, що читали українські книжки, а деякі навіть передплачували єдину тоді на всю Україну щоденну газету «Рада». Скільки насправді було в селі свідомих українців — не скажу, але пригадую: два-три учителі, колишній волосний писар, кілька робітників із заводу Кернера, двоє-троє селян. Щождо панів, нащадків колишньої козацької старшини, які мали в ближчих і дальших околицях свої маєтки, то про них нема що й казати. Як от Іван Карась з козака в турка перевернувся, так і вони з українців попереверталися в «руських дворян». Сірки стали називати себе Серіковими, Гниди — Гнедіними, Косівці — Косовцовими, Чернооченки — Черноглазовими і т. д. Коли ж мова про багатих гуляйпільських людей, які були причетні до українства, — слід згадати поета Грицька Кернеренка. На жаль, в Енциклопедії Українознавства про нього нема ані слова. Член багатой єврейської родини (справжнє прізвище його — Кернер),² Кернеренко, що вищу освіту дістав у Мюнхені та Харкові, писав оригінальні українські вірші, а також перекладав на українську мову поезії Гайне, Пушкіна тощо. 1909 року в Гуляй-Полі вийшов друком збірник його творів під назвою «Менти надхнення». Але, з огляду на свою національність та соціальний стан, Кернеренко, зрозуміла річ, не міг мати сталих контактів ні з гуляйпільською інтелігенцією, ні, тим більше, із селянами. Проте, коли мені почали витикатися такі-сякі «українські вуса», я протоптав собі стежку до Кернеренка: ходив до нього по українські книжки. Григорій Борисович ставився до мене прихильно. Крім книжок, що він давав мені їх читати, поет, пригадую, одного разу дав і адресу книгарні «Киевская старина», звідки я потім випишував собі українські книжки. Одначе батько Кернеренків, підсліпуватий дідуган, навпаки, не міг мене терпіти. Щойно я було увійду на подвір'я Кернерів, як він починав вигуквати: «Чого ти прийшов? Чого

² Кернери — батько і три сини — мали в Гуляй-Полі завод сільсько-господарських машин, паровий млин, великий маґазин, а під Гуляй-Подем — 500 десятин землі, яку орендували у них німецькі колоністи.

тобі тут треба? Забирайся геть! А ні, — я покличу поліцію». Щоправда, старий Кернер мав підставу остерігатися сторонніх людей. Адже не хто — саме родина Кернерів згодом стала першою жертвою гуляйпільських експропріаторів, про що згадка буде в іншому місці.

Десь у 1908—09 роках гуляйпільці почали були вживати заходів, щоб організувати в селі товариство «Просвіта». Звернулися в цій справі по допомогу до професора Д. І. Яворницького, що мав деякі впливи на губернатора Катеринославщини. Одначе нічого з тих їхніх заходів не вийшло. губернатор, зважаючи на тогочасні події з Гуляй-Полі, не дав дозволу на організацію «Просвіти». Що ж то були за події, яких злякався катеринославський губернатор? Щоб відповісти на це питання, я мушу вернутися на вісім-дев'ять років назад.

У першій гуляйпільській міністерській народній школі учився хлопчик, на ймення Володя, на прізвище Антоні. Чех за походженням. Мешкав він у свого дядька, що мав на базарному майдані пивну. Був Володя тихенький на вдачу, блідий на обличчі, короткозорий — ніколи не розлучався з окулярами. Закінчивши, здається в 1901 році, школу, Володя кудись був зник, а десь у 1907 році став знову навідуватися до Гуляй-Поля. Вже не хлопчик, а вісімнадцяти-дів'ятнадцятирічний парубок. Простенько, але чисто одягнений, привітний, товариський. Давай він розшукувати колишніх своїх товаришів із школи, приятелювати з ними, заводити розмови на політичні теми. А коли привернув до себе кількох сільських хлопців, то поділився з ними своєю таємницею: він, мовляв, належить до партії анархістів. Програма цієї партії ось така й така. За анархізму не буде ні царів, ні самих держав. Припиняться війни. Люди мирномирнісінько жигимуть вільними громадами. Висловлюючись біблійною мовою, за анархізму на землі настане справжній рай. Але за таке життя треба боротися: саме воно не прийде. І, нарешті, Володя запропонував гуляйпільцям організувати в селі групу анархістів. Сільські хлопці, що далі свого села не бували, в інших школах, крім початкової, не вчилися, — зрозуміла річ, пристали на Володину думку: утворили в себе нелегальну групу анархістів, що мала б підлягати Катеринославу. Володя став за зв'язкового.

Через якийсь час одного з гуляйпільської групи анархістів, Олександра Семенюту, закликано до війська. Бувши анархістом, Олександр утік із військової частини і перейшов на нелегальне становище. Жив під чужим прізвищем. Побував усюди, навіть за кордоном. До Гуляй-Поля навідувався тільки вночі. Був уже одружений, отож зустрічався з жінкою, також і з двома братами, що жили легально. Не сам приїжджав — із Володею. І не з порожніми руками вони приїжджали: Володя привозив нелегальну літературу, а Олександр — зброю для місцевих анархістів. Актив групи

складався приблизно з десяти чоловіка. Переважно сини бідних селян, за винятком двох — шевця та продавця з магазину Кернера. Співчуваючих було більше. Настав час ширше розгортати роботу, але бракувало грошей. Олександр радить гуляйпільцям розпочати в селі експропріяції. А якщо хтось стоятиме їм на перешкоді, проти таких застосовувати терор. Така пропозиція імпонувала молодим хлопцям. Чому б не ризикувати навіть своїм життям задля такої ідеї, як повалення царського режиму та створення вільних анархістських громад. Про утопічність анархізму ніхто з них, малоосвічених, не міг подуматися. Отож, почали з експропріяцій. Перша пройшла без жертв. Грицько Кернеренко, згадуваний вище поет, дав експропріяторам 500 карбованців. Вимагали тисячі, але у нього вдома такої суми на той час не знайшлося. Купили паперу, налагодили гектограф і надрукували першу в Гуляй-Полі проклямацію. Настала ніч — розкидали на вулицях села. Ніхто з гуляйпільців і в думці собі не мав, навіть поліція, що це робота сільських хлопців. Думали — приїжджі з міста вночі навідалися до села. Один сільський п'яничка став дещо виляпувати — хто ті проклямації друкував та розкидав, — його негайно застрелено.

Наступна експропріяція — напад на поштову підводу, що везла вночі на станцію гроші, не обійшлася без жертв: убито стражника (поліцає), який супроводив підводу. З того стражника був добрий чоловік, і анархісти підкинули вночі його жінці листа, поклавши в конверт сто карбованців — на малих дітей, що втратили свого батька. Після цього випадку становий пристав викликав із повітового міста до Гуляй-Поля спеціального шпига, який спробував би вислідити місцевих терористів. Але той шпиг нікого не вислідив: гуляйпільські анархісти перехитрили його. Щойно зайшов вечір, двое з них пішли на ту вулицю, де, в одному з будинків, тимчасово зупинився приїжджий шпиг. Один був одягнений у чоловічий одяг, другий — у жіночий, та ще й з муфтою в руках (було холодно). Ходять ото вулицями туди-сюди, ніби кавалер з дівчиною прогулюються. «Кавалер» раз-у-раз попихкує цигаркою, «дівчина» ховає свої руки в муфті. Через якийсь час бачать: шпиг вийшов із будинку і прямує навпроти них. Щоб придивитися, хто вони такі, просить дати йому прикурити. А хлопцям тільки того й треба було: «кавалер» дає шпигові прикурити, а «дівчина» тим часом виймає з муфти бравлінг і стріляє шпига в голову. Та й зникли, ніби нічого і не сталося.

Тепер пристав Караченцев уже не мав сумніву, що в Гуляй-Полі діють не приїжджі, а свої терористи. Він завербував двох селян, від яких попахало «істинно-русским» духом, і доручив їм стежити за всіма підозрілими особами в селі. Ці «свої» шпиги ретельно взялися до діла: лазили всюди, вишукували, винохували — хто що каже, хто з ким товаришує і т. д. І ось, одного літнього дня в 1908 році, ста-

лося таке: шпиги довідалися про те, що до Гуляй-Поля приїхав із Катеринослава Олександр Семенюта. Він має зустрітись з місцевими анархістами в хаті Івана Левадного. Вночі, звичайно. Дставши це «донесення», пристав Караченцев наказав урядникові Лепетченкові взяти чоловіка з десятьох поліцаїв, оточити хату Левадного і живцем захопити усіх тих, хто в ній буде. Урядник так і зробив. Хата Левадного стояла далеко від центра села — кінець ярмаркової площі. Поліцаї, наблизившись крадькома під вікна, наготовили свою зброю; а урядник з кількома шпигами залишився коло воріт. Почувши, що навколо хати діється щось підозріле — поліція?! — анархісти вирішили рятуватися через двері. Зчинилася з обох боків стрілянина. Убито урядника Лепетченка, поранено одного з поліцаїв. А серед анархістів — прострелено ногу молодшому братові Олександра Семенюти — Прокопові. Анархісти, одстрілюючись, тікали із села в степ. Олександр узяв брата на плечі і поніс його слідом за товаришами. Прокіп став казати братові, щоб він залишив його і рятувався сам. Олександр посадив Прокопа у когось під хатою на призьбі, попрощався з ним, після подався наздоганяти своїх товаришів. Коли зійшло сонце, Прокіп побачив на вулиці кінних поліцаїв. Порятунку для нього не було. Притулив собі до скроні цівку бразнінга — застрелився. Поліцаї помчали за село в степ, де, наче широке море, хвилювали колосисті пшениці. Цілий день шукали анархістів, і не знайшли: хлопці поховалися під обшивкою одного з вітряків і, тримаючи наготові револьвери, просиділи там аж до вечора. А як смеркло, подалися в напрямку станції Пологи, звідки вирушили поїздом до Катеринослава. Додому ніхто з них не зважився повернутись.

На цьому місці я перерву свою розповідь про гуляйпільських анархістів, щоб нарешті зупинитися на особі Нестора Махна, про якого мені довелося читати багато всіляких нісенітниць. Прикладом, декотрі автори, розповідаючи про дореволюційну діяльність Махна, приписують йому те, чого він ніколи не робив. Та й не міг робити.

Кінець ярмаркової площі, майже що в степу, стояла хатка вдови, яку всі називали Махнихою. Біля тієї хатки не видно було нічого: ані курки, ні поросяти, ні купи соломи, хоч Махниха мала чотири сини. Найменший із них звався Нестором. Народився він 1889 року. Чи закінчив Нестір початкову школу — не пам'ятаю, але дванадцятирічним хлопчиком він пішов «служити», як і його брати, в німецьку «якономію» за підпасича. І тільки вже сімнадцятирічному Несторові пощастило улаштуватися за учня в невеличкій малярській майстерні, яка, до речі, була розташована неподалеку від Махнишиної хати. Там він перемальовував старі брички, віялки, косарки та інше сільсько-господарське знаряддя. Отам, у тій майстерні, Нестора й застали події, про які я розповідаю. Хоч і старші брати його були співчуваючими групі анар-

хтістів, проте тільки один Нестір по-справжньому, організовано належав до неї. Щоправда, він весь час перебував на другому місці: на нього не звірялися. Чому? З якої причини? Бо Нестір полюбляв чарку, а напившись, биндючився, чіплявся до кожного, встрявав у сварку, розпускав свого язика. І, загалом кажучи, цей низенький із себе, вугруватий на виду, кирпатий парубчак справляв на всіх негативне враження. Зважаючи на це, організація тримала Махна трохи осторонь. І всі ті автори, що приписують Махнові такі терористичні акти, як убивство в Гуляй-Полі урядника Лепетченка, а через якийсь час і станового пристава Караченцева, поцілюють пальцем у небо. Не був присутній Махно і на зустрічі Олександра Семенови з гуляйпільськими анархістами в хаті Івана Левадного.

Тепер знову повертаюся до своєї попередньої розповіді. Наступного дня улаштовано урочистий похорон урядника Лепетченка. А тіло Прокопа Семенови поліцаї, так-сяк зашнуровавши в дерев'яний ящик, вивезли на кладовище і сказали: «Ховайте, хто хоче, бо ми його ховати не будемо». Серед сільської молоді знайшлися (бо було багато співчуваючих анархістам) хлопці, що таки поховали Прокопа. Навіть промову один — та ще й син заможного селянина, учень реальної школи, — виголосив. Тим часом про вбивство в Гуляй-Полі урядника довідався не тільки повітовий справник, а й сам губернатор. Становий пристав Караченцев дістав від обох велику догану. Щоб бодай трохи спокотувати свою провину, Караченцев бере двох сільських шпигів, що знали в обличчя анархістів, які повтікали з Гуляй-Поля, і їде з ними до Катеринослава. Щось із два тижні пробує там. Усіх йому не вдалося вислідити. Але чотирьох він таки схопив і привіз до Гуляй-Поля. Тут їх довго допитувано, зроблено додаткові арешти, а разом з іншими заарештовано і Нестора Махна. Через кілька днів усіх їх відправлено до Олександрівського (повітове місто). Там їм довелося сидіти в тюрмі аж до зими. Узимку, коли лютували морози та завірюхи, Іван Левадний, утікши з тюрми, вирушив був у напрямку Гуляй-Поля, але по дорозі його застигла сильна завірюха, і він загинув від лютого морозу. Тих, що залишилися в тюрмі, згодом перевезено до Катеринослава. Там чотирьох із них засуджено до смерті — повішено, а кількох, серед них і Нестора Махна, — до каторжної тюрми.

Проте, анархісти в Гуляй-Полі не перестали діяти. Навпаки, вони поширили свою діяльність і на сусідні села. А Олександр Семенови ще й далі не вгамовувався: тепер він хотів будь-що-будь розправитися з приставом Караченцевим, якого вважав за убивцю його рідного брата. Гуляйпільські анархісти взялися допомогти йому виконати цей терористичний акт. День-у-день стежили за приставом. Коли дізналися, що Караченцев ходить на зальоти до якоїсь молотидиці, негайно викликали з Катеринослава Семенову. Але

вийшло якось так, що Олександрові того разу не вдалося вбити пристава. Тоді вони вирішили улаштувати театральну виставу — пристав любив ходити до театру. Знайшли в селі одного «істинно-руського хакла» і умовили його дістати в пристава дозвіл на виставу. Діялося це восени 1909 року: ставили п'єсу Карпенка-Карого «Сава Чалий». Акторів набрали з місцевої інтелігенції. Ніхто з анархістів участі в п'єсі не брав. За день перед виставою сповістили про це Семенюту. Олександр приїхав. Настав вечір. Цього разу анархістам пощастило: пристав прийшов на виставу. Сидів, як завжди, в першому ряді. Пліч-о-пліч із ним сидів поет Прицько Кернеренко. Через два ряди від Караченцева умовстився Семенюта, маючи в кишенях два бравнінги. Під час антрактів Олександр швиденько схоплювався із стільця і, нахиливши голову, виходив із залі надвір. Спочатку намірявся був стріляти на пристава в приміщенні театру, а потім роздумав: станеться велика паніка. Отож, зойно опустила завіса після останнього акту, Семенюта вибіг на хідник і сховався за грубим деревом, що тут росло. Пристав Караченцев — публіка дала йому дорогу — вийшов слідом за Семенютою. Його супроводили поліцаї. Як тільки Караченцев ступив ногою на хідник, Олександр випустив йому в потилицю три кулі, і, вигукуючи: «Смерть катам!» — зник у нічній темряві. Поліцаї не одразу зважилися вискочити за поріг, а коли вийшли, то пристав Караченцев лежав уже мертвий.

Після вбивства пристава про Семенюту заговорила не тільки Катеринославська, а й усі сусідні з нею губернії. Тому, хто допоміг би спіймати «разбойника» Семенюту, призначалася велика грошова нагорода. Але Олександр не давався в руки. І так щось понад рік. А потім надійшов і його кінець. Сталося це в 1911 році. Приїхав він якось уночі до свого рідного села. Не сам — з молодою дівчиною, анархісткою. Ночувати пустив їх до своєї хати один із Несторових Махнових братів, а сам він пішов на ніч до матері. Поліція через когось дізналася про це. Оточила вночі хату. Поліцаї пропонували Семенюті здатися, але він весь час одстрілювався. Тоді вони запалили дах на хаті і, прикриті димом, добралися до середини хати. Олександр уже не жив. Дівчина, поранена кулею поліцаїв, сказала: «Він сам застрелився». Поховано Олександра Семенюту на тому самому кладовищі, де лежав його брат Прокіп. Володя Антоні, що був першим організатором групи анархістів у Гуляй-Полі, невдовзі виїхав до Сполучених Штатів Америки. Нестір Махно сидів під Москвою в «Бутирках». Одначе, навколишні Гуляй-Поля села, де віліли залишки анархістів, і надалі, аж до початку першої світової війни непокоїли поліцію. Тим то нема нічого дивного, що як тільки сталася в 1917 році революція, гуляйпільська молодь першого ж дня вирушила з червоними прапорами на могили Олександра Семенюти, Прокопа Семенюти, Івана Левадного та інших загиблих анархістів. Так само не доводиться дивуватись і з того, що звільнений з тюрми Не-

стір Махно очолив масу навколишнього селянства: він був сином їхнього середовища, а каторжна в'язниця прикрасила його чоло лаврами.

Що далі, тобто в роки громадянської війни, робив Нестір на Україні, про це можна дізнатися або з його особистих спогадів (два томи), або з книжок авторів про Махна та махновщину, хоч у тих книжках, про що я вже згадував, є багато всілякої плутанини, вигадок, навіть нісенітниць. Щождо мене самого, то я від грудня 1918 року і до грудня 1922 жив у Києві безвиїздно.

Хтось, прочитавши оцей мій спогад про Гуляй-Поле 1900—12 років, можливо, здивується:

— Чому ж то воно, — скаже, — так сталося, що якийсь зрусифікований чех спрямував українських хлопців на утопічний шлях до анархізму?

На мою думку, ґрунт для гуляйпільських подій підготувала революція 1905 року. І якби в ті роки, замість анархіста Володі Антоні, до Гуляй-Поля почав був приїжджати активний член, скажім, Української партії соціалістів-революціонерів, то він знайшов би серед гуляйпільської молоді куди більше прихильників, ніж знайшов їх чех Володя Антоні. Але — нехай це буде усім нам на сором — Українська партія соціалістів-революціонерів по-справжньому організувалася лише в 1917 році, коли почалася революція. До того ж часу ми поповнювали своєю присутністю ряди російських соціалістичних партій. Бо вірили в те, що писалося в їхніх партійних програмах. І — помилилися!

Із спогадів нотаря

Володимир Рудницький

ЗА УКРАЇНСЬКУ МОВУ

Улітку 1921 року я вирішив перейти з адвокатури до нотаріату, але перед тим мусів подбати про ствердження Адвокатською палатою у Львові моєї передвоєнної практики адвокатського конципієнта й зарахування моєї військової служби. На підставі свідцтва мого передвоєнного шефа адвоката д-ра Густава Бромберга, юдного з найкращих карних оборонців, якого я відвідав та який, після привітання, сказав: «Пане колего, вашє бюрко вільне й вже завтра можете знову за ним засісти», як і моїх військових документів, Адвокатська палата без труднощів видала мені відповідну посвідку. З нею вибрався я до Нотаріальної палати при вул. Ягайлонській, побіч канцелярії її президента — нотаря Франца Шелєвського.

Секретарем палати був нотаріальний субститут Казимир Альбін Лімановський. Про нього я чув, що до українців ставився він дуже неприхильно, і тому був цікавий, як він мене прийме. Секретарка скерувала мене до кімнати Лімановського. Я представився йому і сказав про мету мого прибуття та передав мої документи. Він привітав мене чемно, але холодно і після перегляду паперів спитав, що спонукало мене до зміни професії. Я відповів, що першою причиною було бажання моєї матері, щоб я пішов слідами батька, який був нотарем у Бережанах і там помер, а другою, що, залишаючися в адвокатурі, я мусів би відбути ще рік безплатної судової практики, а на це не дозволяють мені наші матеріальні обставини. «А чи були ви учасником війни проти поляків?» — зненацька спитав Лімановський. Я відповів: «Ні. Як бачите з документів, що ви їх оце переглянули, я від жовтня 1916 року по кінець вересня 1919 був в італійському полоні». — На те Лімановський: «Це правда, але якщо б так не було, то ви напевно воювали б проти нас, поляків?» Я почав хвилюватися, бо відчув, що Лімановський хоче мене спровокувати, але спокійно відповів: «А що, пане реенте, ви зробили б на моєму місці?» Він скося подивився на мене і з неприємною, злорадною усмішкою почав говорити: «Якщо ви справді хочете дістатися до нотаріату, то найкращим способом досягнути цього буде змінити свій обряд на римо-католицький. Що ви на це?» Мене до краю обурило таке нахабство, але я насилу стримав хвилювання й відповів: «Пане реенте, візьмім, що ми помінялися ролями, ви є на моєму місці, я на вашому. Яку відповідь ви дали б мені?» Лімановський почервонів, «вовком» глянув на мене, взяв у руки всі мої до-

кументи й тільки бовкнув: «Ходіть зі мною, я вас представлю президентові».

Ми перейшли через коридор, бюро й зайшли до останньої кімнати, в якій за бюрком сидів президент Палати нотар Франц Шелевський. Малий на зріст, з білою, як сніг, головою та рум'яним лицем, він справляв враження приємної, доброї людини. Лімановський представив мене, з'ясував мою справу й передав президентові папери. Шелевський підвівся, подав мені руку і сказав: «Рудницький, Рудницький, пригадую собі, що був нотар того прізвища. Ми всі його любили. Чи може це ваш кривняк?» «Це був мій батько, пане президенте», — відповів я. Тоді Шелевський ввічливо усміхнувся і ще раз подав мені руку: «Дуже радію, що пізнаю сина нашого колеги... Яся, так Яся». Перекидаючи папери додав: «Бачу, що ви маєте вже адвокатську практику, а з нотаріальною певно вже децю ознайомилися в канцелярії батька. Думаю, що немає ніяких труднощів для прийняття вас у кандидати нотаріату, й маю надію, що полагодимо це на найближчому засіданні Палати. Радітиму, коли при найближчій нашій зустрічі привітаю вас не тільки, як сина нашого колеги, але і як нашого вже колегу».

Я подякував йому за прихильне прийняття, він знову подав мені руку, я вклонився й вийшов з кімнати з легшим серцем. Навіть Лімановський не здавався мені вже таким «страшним». Я думав про радість моєї мами, коли принесу їй добру вістку.

Під час моєї розмови з президентом він розпитував також про мої родинні справи, про мого покійного батька, тощо. Лімановський мовчав, але я бачив невдоволення на його обличчі. А коли ми вийшли і я, прощаючися з ним, також і йому подякував (за що?), він не витримав: «Ну, ну, я не думав, що вам так легко поведеться з президентом. Тратюлю вам і прошу забути про нашу попередню розмову. Сьогодні ви показали мені, що українці мають характер. Вірю, що ми будемо добрими колегами». Я подякував йому і ми стиснули собі руки. Його сподівання здійснилися. За весь час мого перебування в нотаріаті, потім уже як самостійні нотарі, ми були справді добрими колегами.

Незабаром, здається, до двох тижнів, я одержав офіційне письмо з Нотаріальної палати з повідомленням про моє прийняття на список кандидатів нотаріату з визнанням моєї адвокатської практики й літ військової служби. На другий день мама і я пішли до Успенської церкви, щоб подякувати Всевишньому, і кілька днів пізніше заангажував мене до своєї канцелярії нотар у Львові Станіслав Голуб.

Так почався новий етап мого життя, що тривав до половини 1944 року, коли з Дембці, де я був нотарем, довелося податися на захід перед більшовицькою навалюю. Я залишив канцелярію під опікою мого заступника Маровського, а сам з дружиною пішов — у велике незнайоме. І з цим моментом скінчилася моя нотаріальна кар'єра.

У канцелярії нотаря Голуба я застав як працівників субститута Міхала Казновського, кандидата Тадеуша Нітмана й мунданта Болька Чайковського, студента університету. Вони прийняли мене як українця недовірливо і спочатку ставилися до мене з великою стриманістю, хоч сам нотар був прихильний до мене і старався полегшити мої «перші кроки» в нотаріаті.

Нотар Голуб, яких сімдесят років, сухорлявий, розсіяний, непосидючий, нервовий, не відзначався високим інтелектом, але був порядною людиною.

Кандидат Тадеуш Нітман — поет, приємний, з культурною товариською поведінкою, без одної ноги, яку втратив під Задвір'ям як ротмістр уланів. Його «поетичній душі» не припадав до вподоби стиль правних договорів і спадщинних протоколів, і тому він скоро покинув нотаріат, не зважаючи на мої поради, щоб писав їх у поетичній формі сонетів.

Мунданти Болько, молодий, звічливий і веселий студент права смішив нас жартами, і ми «дивилися скрізь пальці» на його погорду до своїх обов'язків.

Я свідомо не загадав досі «другого в команді», себто субститута Міхала Казновського тому, що хочу йому присвятити більше місця. Він же відіграв велику роллю в подіях, про які буде мова далі.

Казновський «вшехлопак» (хоч і казали, що він українського роду), оборонець Львова, з гордістю носив за це відзнаку на кляпі свого сурдута, провокаційно вихвалявся своїми подвигами у війні з українцями, але коли побачив, що своєю поведінкою не може вивести мене з рівноваги, змінив тон. Став чемний, покинув звертатися до мене «пане Рудніцкі» і почав говорити «колего», словом, прийняв позицію «співіснування». У вільні від праці хвилини починав розмови у спокійному культурному тоні на всілякі теми, навіть на дразливу тоді тему польсько-українських взаємин. У тих розмовах ми себе взаємно все ближче пізнавали. Я побачив, що його погляди на ті справи коріняться у творі «Огнем і мечем» Сенкевича, на статтях «Слова польського» й гістичній демагогії вшехлопаків, що його непримиренність до українців чисто чуттєва й не має ніяких розумових, логічних аргументів. А він почав пізнавати й розуміти, що виросла нова генерація українців, вихована на самостійницькій і соборній державній ідеї, не тільки для заспокоєння власних національних змагань, але і в інтересі всіх поневолених і загрожених червоною Москвою народів.

Я переконував Казновського, що найбільшою небезпекою для світу є комунізм і тому всі волелюбні народи, забуваючи про всі різниці між ними, повинні з'єднатися в боротьбі проти комунізму, а після його знищення старатися полагодити ті різниці шляхом переговорів своїх урядів з виключенням збройної сили. Я визнавав, що ми, українці, прагнемо власної самостійної держави, як і поляки в свій час,

і це право визнаємо кожному досі недержавному народові. Але ми не маємо ніяких загарбницьких намірів; і хочемо жити зі всіма нашими сусідами в найбільшій згоді. Казновський із зацікавленням прислухувався до моїх поглядів, не раз бунтувався, що «то наш Львів», «наша земля», але було помітно, що він часто задумувався і в розмовах зі мною наче втікав від давньої нашої головної теми.

Після кількох місяців нашої спільної праці в бюро, одного разу, коли ми були самі, він сказав: «Знаєте, колего, я довго думав про наші розмови і признаюся, що я перший раз зустрівся з таким наświetленням польсько-української проблеми. Я був переконаний, що всі українці — це тайдамаки, єдиною метою яких є вирізати всіх поляків. Ви переконали мене, що існують українські патріоти, які у своїх національних амбіціях не керуються ненавистю до своїх противників. Признаюся, що я ставився до вас з упередженням і навіть робив закиди нашому шефові, що прийняв вас до бюро. За тих кілька місяців нашої співпраці я вас добре пізнав, перепрошую вас і пропоную свою приязнь: перестаньмо називати себе „панамі” і перейдімо на „ти”. А „брудершафт” зап’ємо після праці, у Новака». «Дуже радо, — відповів я, — й скажу тобі, Міхасю, щиро, що твій гарний жест не тільки зворушив мене, але й дав доказ, що з освіченими й культурними людьми завжди можна дійти до порозуміння. Це повинне бути й між народами. Треба мати тільки добру волю й зрозуміння спільного інтересу». — «Так, це правда, відтепер, Влодку, будемо йти разом». Уже за кілька місяців мій «Міхась» довів, що своїх слів не кидає «на вітер».

■

Нотаріальні кандидати в округах двох апеляційних судів, львівського й краківського, були зорганізовані у товариствах нотаріальних кандидатів. Ці товариства мали на меті скріплювати товариські взаємини й солідарність між членами, подавати їм моральну й матеріальну допомогу та заступати інтереси своїх членів перед нотаріальними палатами.

До першої світової війни взаємини між нотарями та кандидатами були товариські, без ніяких національних непорозумінь. З огляду на обмежену кількість нотаріальних посад, досмертне виконання свого звання, вищі від інших матеріальні прибутки й почесну назву «муж публічного довір’я» нотаріальний стан був в оцінці промадянства «ушривіленийаний». І всі, що належали до того стану, нотарі й кандидати на них, уважали себе за одну здисципліновану родину. Очевидно, бували розбіжності чи навіть сварки з особистих мотивів, але вони були полагоджувані «всередині» й назверх нотаріят представлявся як зцементована каста. Кожний нотар дбав про найкраще виконання своїх обов’язків і як «муж публічного довір’я» вважав себе слугою промадянства, яке обдаровувало його пошаною й довір’ям. Були у ті часи сильні характери, першорядні юристи й інтелектуалісти, які

виростали понад пересічну міру. Між українцями були Осип Онишкевич, Порфір Яримович, подібний на св. Миколая Танчаковський, Йосип Капко, Володимир Левицький (Василь Лукич), Іван Раставецький, Лев Гузар, Промницький, Строцький, Смаль і мій батько, а з поляків Шелєвський, Маєр, Віткевіч, Заремба, Дескур, Каліневіч. Усе це тільки ті, прізвиська яких ще збереглися у моїй пам'яті.

Та після війни все це змінилося. Запаморочені своєю державною самостійністю та заволодінням Східньою Галичиною, поляки, підбурювані вшєхпольською демагогією, у більшості попадали у психозу ненависти до українців. В краю почалася дискримінація українців в усіх ділянках промадського життя. Отрута одчайдушного духа Заглоби просочилася також до нотаріату. Колишні добрі друзі почали дивитися один на одного «вовком», зникла атмосфера толерантності, а на її місце прийшло відчуження, підозріння й непримиренність. Тільки у виняткових випадках нотарі поляки приймали до своїх канцелярій кандидатів українців, а Нотаріальна палата звичайно відкидала прохання про прийняття до нотаріату українських абсолювентів правничого факультету.

Я боляче переживав ці зміни. Вихований у батьківському домі на засадах пошанування законів, безсторонності й солідарності професійної спільноти, а в бережанській гімназії в душі щирою побратимства всіх учнів, я мав враження, що завалився весь мій світогляд, побудований на християнських засадах, що я опинився в непрях розперезаних найнижчих інстинктів, не гідних людей, у хащах диковиння, з яких немає виходу. Я не міг зрозуміти, як нотарі — саме вони — яких я багато знав особисто як поважних і розумних людей, могли знизитися до рівня вуличної, безкритичної юрби.

З товаришами, які приїздили до Львова (Мельникович, Мосора, Медвідь, Сохацький та інші), я розмовляв про відносини у нотаріаті взагалі, а зокрема про наше, кандидатів, становище. Ми погоджувалися, що коли такий стан триватиме далі, то для українців нотаріат буде недоступний. Розуміли, що треба «щось» робити, що треба протиставитися приниженню нашої національної гідності. Треба, — але що й як, ми не знали. Деякі старші колеги і нотарі, з якими ми говорили, перестерігали нас перед «нерозважними» діями, які могли б пошкодити нам особисто і також усім українцям. А ми думали: чи може бути для нас щось гірше від теперішніх відносин?!

Ми знали, що нічого не допоможуть приватні розмови з колегами поляками й нічого не вийде з інтервенції в Нотаріальній палаті. Ми мусіли використати якусь нагоду, щоб публічно виступити в обороні наших прав. Нагода трапилася скоріше, ніж ми думали. На весні 1922 року управа Товариства кандидатів нотаріату скликала річні загальні збори членів. Мої приятелі вирішили, що найкращою формою нашої демонстрації в рамках легальності буде вживання у наших промовах української мови. Ми здавали собі справу,

що це викличе сильну реакцію з боку польських шовіністів, але мали надію (по правді, дуже маленьку) на розум поважніших колег. Устійнено, що я перший зголосився до слова.

Надійшов день зборів. З'їхалося яких вісімдесят членів, між ними кільканадцять українців. Після полагодження формальностей, як вибір президії (головою став Лімановський, який був і головою товариства), прийшли звіти управи та контрольної комісії, а вкінці голова відкрив дискусію над звітами. Тоді я зголосився до слова і почав по-українськи: «Пане колего голово, панове колеги...» Але не встиг далі говорити, бо підірвався зі свого місця Болеслав Тшос і зажадав слова у «наглій справі». Лімановський дав йому слово, і Тшос з обуренням заявив: «Передбесідник говорить незрозумілою для мене мовою. Прошу колегу голову звернути йому увагу, що мусить говорити по-польськи тому, що тут є польська держава й ми не допустимо до ведення української політики». У залі зчинився галас, і до слова зголосилися ще Фердинанд Білінський та Казимир Нементовський, які підтримали Тшоса і заявили, що вони також (не розуміють української мови. Збентежений Лімановський звертає мені увагу, щоб я далі говорив по-польськи, але я, не зважаючи на це, продовжував по-українськи: «Домагаюся, щоб заява колег Тшоса, Білінського і Нементовського, що вони не розуміють української мови, була вписана в протокол. Осмілююся пригадати всім присутнім і спеціально трьом названим колегам, що у нас ще далі дійсний австрійський нотаріальний закон, за яким до кваліфікацій нотаря належить також знання в слові і письмі обох красивих мов. І не я чи мої земляки вносять політику, але якраз ви самі, пане колего Тшос, і ваші однодумці, заперечуючи нам наші права. З аргументом, що „тут тепер польська держава“ не буду полемізувати, — ми ж усі в цій залі знаємо, не гірше від пана Тшоса, міжнародне право й тому знаємо, що цей аргумент надто „натягнений“ і пахне демагогією».

Надиво, мені ніхто не переривав, всі слухали мої слова у повному спокої, відчувалося відпруження атмосфери, хоч можна було пізнати, що моя вимога стосовно протоколу викликала занепокоєння. Лімановський крутився на кріслі й не знав, що робити. До нього підходили Тшос і Білінський та поважний, спокійний Вітвіцький і щось шепотіли йому до вуха. По мені говорили ще також по-українськи д-р Іван Сохацький, який у дуже гострій формі критикував поведінку наших опонентів і Любомир Качмарчик, що тішився загальною симпатією і мав повну гумору вдачу. З походження лемко, він не втратив свого рідного наголосу. Колишній москвофіль, який «навернувся» до українства під час наших визвольних змагань, Качмарчик безжалісно, але з гумором викливав польський шовінізм Тшоса й інших. Лімановського, Тшоса й Нементовського колеги не любили за їхню не надто приємну вдачу і, мабуть, це було також приводом, що під час промови Качмарчика дехто одверто сміявся, тішившись епі-

тетами, якими цю трійцю «обдаровував» Любко Качмарчик. Я обсервував Казновського й бачив його злорадісну усмішку. Щоб рятувати неприємну ситуацію, Лімановський оголосив перерву. Він скоро покинув залу й ми бачили, як він попрямував до бюро президента палати.

Під час перерви настрої у залі цілковито змінилися. За винятком кількох «непримиренних», що захмарені стояли осторонь, усі інші жартували і сміялися. Відчувалося, що їхні симпатії були по нашому боці. До мене підійшли Тшос і Білінський, збентежені й занепокоєні, і звернулися з словами: «Влодку (з правила майже всі члени нашого Товариства були на „ти“), що ти наробив?!» Я відповів на те: «Я, таж це тільки ваша глупота викликала цілу саламаху. Болькові я не дивуюся, але ти, Фердек, який завжди хвалився своїм ліберальним світоглядом, як міг ти зробити таку дурницю й публічно заявити, що не розумієш української мови, коли ми всі знаємо, що це неправда». Дальшу нашу розмову перервало повернення до залі Лімановського. На його обличчі позначалося невдоволення й роздратування. Він попросив до кута залі членів управи та, розводячи руками, щось їм тихо говорив. Потім попросив і мене. Тоді заявив, що президент сказав, що домагання українців промовляти своєю мовою є слушне і цього права не можна їм відмовляти. Зі свого боку Лімановський апелював до згоди, а нас просив припинити дальшу «обструкцію». На це я йому відповів, що й ми є за згоду, що ми обороняли наші слушні права, але на доказ, що колеги поляки щиро бажать згоди, хай хтось із них внесе формальну пропозицію, що ми можемо говорити по-українськи. Лімановський поглянув на своїх, і тоді Казновський, злобно посміхаючися в бік Лімановського, заявив, що таку пропозицію він внесе. Відходячи на своє місце, я з радісною посмішкою поглянув у бік Качмарчика, Сохачького й решти українців.

Лімановський відкрив тоді дальші наради. Перший зголосився до слова «мій» Міхась та, аргументуючи, що після передумання справи й конференції нашого голови з президентом, ставить формальну пропозицію прийняти рішення, що колеги українці мають право промовляти на зборах своєю рідною мовою. Після цього постала в залі тиша. Тоді Лімановський запитав: «Хто хоче забрати слово в справі пропозиції колеги Казновського?». Після дальшої тиші проголосив: «Якщо ніхто, то піддаю пропозицію під голосування. Хто є за?» Підноситься величезна більшість рук. «Хто проти?» Ніхто. «Хто стримався?» Двоє: Тшос і Нементовський. «Пропозиція схвалена», — проголосив Лімановський, і в залі залунали оплески.

Опісля Лімановський запитував, хто хоче забрати голос у дискусії над звітом управи. Зголошуюся знову. Знову починаю говорити по-українськи, але вже тепер не зустрічаючи опору. Спершу дякую зборам за їх справедливу й мужню поставу, яка є доказом не тільки культури членів на-

шого товариства, але й зрозумінням засади, що в нотаріаті не сміє мати місця супрематія одних над іншими. Ми всі є колегами того самого фаху, зв'язані тими самими правами й обов'язками, ми повинні забути про те, що нас ділить, і взаємовідносини в нашій нотаріальній родині мусять базуватися на взаємній пошані та довір'ї. У теперішніх умовах рішення зборів має велике значення, воно може мати великий моральний вплив і назовні, і дай Боже, щоб це прийшло найскорше. Ми є діти тієї самої землі, ми однаково гаряче її любимо й одинокою нашою спільною метою повинен бути спокій в ім'я розвитку й кращої майбутності цієї землі. Ще раз дякую, а тим колегам, які не розуміють української мови (сміх у залі), раджу довідатися від інших, що я говорив.

Очевидно, сьогодні, після майже п'ятдесятиріччя, я не спроможний подати дослівний текст моєї промови. Побачивши, що мої слова викликали у слухачів помітне враження, я почав говорити далі більш-менш так: «А тепер, мої дорогі, перейду до звіту управи, а щоб усі зрозуміли, зрікаюся тимчасово свого права і говоритиму по-польськи». Ці слова викликали констернацію. Не тільки поляки були ними заскочені, але також і мої земляки зміною чи пак «зрадою» позицій. Але вони вмить зорієнтувалися і зрозуміли, що це був тільки психологічно тактичний хід, а не відмова від принципу, і приєдналися до оплесків залі.

Не буду переказувати перебігу дальшої дискусії, тільки згадаю, що велася вона цілком ділово у звичливій атмосфері. Коли ж дійшло до вибору нової управи (головою став Казновський), то найбільшою несподіванкою для мене був одноголосний вибір мене на члена управи.

Збори закінчилися у повній гармонії, і ми веселою юрбою пішли на «перекуску» до Мусяловича, ресторану на розі вулиць Ягайлонської і Леґіонів.

Ми, українці, стали мимохить «героями дня». Ми — перемогли. Та чи справді ми? Чи не перемогло зрозуміння справедливості над безправ'ям, чи не був переможцем розум над пристрастями?

До мене підійшли два найстарші колеги українці, які ось-ось мали отримати номінацію на нотарів, Дяків і Заячківський, висловили своє вдоволення моїм виступом, але побоювалися, що особисто я собі пошкодив і що можу мати «тірке життя» в нотаріаті. Та побоювання моїх старших приятелів не справилися. Замість репресій у формі не приймання на працю промовців на зборах, ми здобули собі пошану великої більшості старших досвідчених нотарів, які розуміли важливість не тільки єдності в нотаріальному стані, але й konieczність порозуміння та мирного співжиття обох народів у спільному інтересі. Сам я не мав «тіркого життя». На протязі кільканадцятьох років, доки сам став нотарем, моїми шефами були самі поляки. І не я до них, а вони до мене зверталися з пропозиціями працювати в їх канцеляріях і бути їх заступником. Були це Земновіч у Бібрці, Калі-

невіч у Березові, Вольнік у Бродах, Куровський у Галичі та Зельонка в Городенці. Навіть Нотаріяльна палата, без моїх заходів, запропонувала мене до номінацій, які я й отримав, на самостійні заступництва в Щирці, Підгайцях і Обертині, в якому я потім став нотарем.

Після зборів, уже в Мусяловіча, звернувся до мене також Тшос зі словами: «Ти своїм виступом на зборах мене засоромив. Випиймо за нашу приязнь», — і простягнув до мене руку з чаркою. Я спершу взяв чарку, опісля стиснув йому руку, і ми обнялися. Наша приязнь тривала аж до другої світової війни, коли лукава доля розділила нас по сьогоднішній день.

■

Тяжким роком для нотаріату взагалі і для українців спеціально був 1933. Доти все ще був дійсний австрійський нотаріальний закон з малими формальними поправками, зв'язаними з приналежністю Східної Галичини до Польщі. Була також збережена незайманість мертвої номінації. Але у 1933 році вийшов новий польський закон, в якому сейм дав право міністрові справедливости звільнити дотеперішніх нотарів до кінця року. З цього скористалися люди злої волі, які робили доноси на нелюбих їм нотарів, а міністер, без перевірки справи і без ніякого ствердження правдивости цих закидів, звільняв тих нотарів і позбавляв їх звання, в якому вони довгі роки працювали. Такі доноси йшли переважно з постерунків поліції, староств і начальників судів. Жертвами впали нотарі поляки, які ставилися негативно до «санацийного режиму», жиди, в наслідок поширеного тоді антисемітизму, і, очевидно, українці, «як вороги держави». Звільнено тоді безпідставно таких зразкових нотарів і визначних наших громадян, як Заячківського, Левицького і Волосянського, але, мабуть, польська влада зрозуміла, що не може замкнути доступу до нотаріату всім українцям і не «вичистила» всіх, залишаючи деяких (Дякова, Мочульського, Качмарчика, Татуха, Лепкого, Строцького) та найменувавши нотарями ряд дотеперішніх заступників нотарів, між ними: Левицького, Лінинського, Медведя, Мельниковича, Мосору, Рудницького, Смаля, так що вкінці наш «стан посідання» мало що змінився. І залишився ще молодший кадр асесорів, зразкових громадян, між ними Голінатий, Коблюк, Пелех і Тихий та наймолодший «нарибок» кандидатів.

За весь час існування нотаріату в Галичині під австрійським і польським пануванням, українці своїм фаховим знанням і поведінкою спричинилися чимало до поваги свого уряду та були відданими слугами свого народу. Вони втішалися загальною пошаною й заслужили почесну назву «мужів публічного довір'я». Та з приходом більшовицької влади разом з іншими нашими надбаннями минувся і нотаріат. Залишилися тільки спогади.

Канадські перспективи на 1975 рік і далі

МІРКУВАННЯ ПРО МАЙБУТНІСТЬ УКРАЇНЦІВ
У КВЕБЕКУ ТА В КАНАДІ

Роман Рахманний

У Монреалі 9—10 червня 1972 відбулася студійна конференція українців провінції Квебеку на тему «Перспективи канадських українців у Квебеку». Мета конференції: обміркувати програму мультикультуралізму, що її схвалив канадський парламент з ініціативи ліберального уряду прем'єр-міністра П'єра Трюдо 8 жовтня 1971 року. Ця програма забезпечує право всіх етнокультурних груп у Канаді на всебічний розвиток і вможливорює оттавському урядові асигнувати потрібні фонди на підтримку різних культуротворних установ і заходів тих груп. Поскільки в Канаді є закон про дві офіційні мови — англійську і французьку, — окремі етнічні групи намагаються визначити свій стосунок до франко-канадців. Українці, мабуть, перші сформулювали своє ставлення саме в своїх рекомендаціях, схвалених на згаданій монреальській конференції. Ті рекомендації базуються переважно на головній конференційній доповіді Романа Рахманного, яку друкуємо в цілому. Ця доповідь була прочитана українською мовою, як усі інші доповіді, але для франкомовних і англomовних учасників конференції — приватних громадян і представників федерального та провінційального урядів — її негайно перекладано на англійську та французьку мови системою симультанного перекладу.

Розповсюджена в англійському та французькому текстах, доповідь Р. Рахманного викликала широкий і прихильний відгомін в офіційних колах Оттави і Квебеку, а зокрема в англomовній та франкомовній пресі: «Де Газет», «Монтреал Стар», «Ля Прес», «Вінніпег Трібюн» й інші. Уривки з цієї доповіді цитовано в радіомовленні, а зокрема передано українською мовою на коротких хвилях для українських слухачів за океаном.

В міру того, як ми наближаємося до останньої чверті 20 століття, у світі дедалі виразніше унаочнюються дві течії: гуманний націоналізм заміняє великодержавний шовінізм, а культурно-національна різноманітність почасти від-

совує в тінь імперіялістичну концепцію єдності, здійснювану засобами примусової єдностайності. Спільний результат отих двох взаємодіючих сил віддзеркалюється у відродженні меншостей та в появі т. зв. невидимих національностей.

Всупереч передріканням різних публіцистів, політиків, а то й учених, майже всі меншості обороняють свою самобутність у нашу атомну епоху з такою самою завзятістю, з якою вони захищали її в минулі, менш технологічні століття. Врешті й науковий світ визнав, що, не зважаючи на всі технологічні й організаційні успіхи сучасних держав, конфлікти в різних районах світу далі мають переважно племінно-національний характер, а не лише ідеологічний. Тому й громадська думка світу врешті мусіла визнати за існуючі навіть такі «невидимі» національності, як кримські татари, євреї в СРСР, надволжанські німці, народ Біяфри і останньо Бангладеш, поряд з такими більш видимими націями, як білоруси, українці чи литовці.

Очевидно, сили реакції далі роблять свої відступально-оборонні заходи і, як звичайно, знаходять твердий ґрунт для себе в природній інерції будь-якого суспільства в будь-якій стороні світу та за будь-якого часу, а саме в схильності людини ставити опір силам прогресу. Тому ще навіть нині в суспільствах т. зв. більшості далі користуються популярністю погляд, що, мовляв (як висловився англійський вчений Джеймс А. Фруд), «благородніша частина населення має природне право на володіння», а «менш розвинута має право жити під володінням». Цей погляд супроводиться і зміцнюється часто застосовуваною практикою середовищ «більшості», які називають себе універсальними термінами, а слово «етнічний» вживають лише на означення меншості і винятковості, тобто як ознаку «відхилення від норми».

На щастя, нові ідеї, як це влучно підкреслив економіст Кейнс, мають благодійну звичку поширюватися шляхом осмосного приникання — процесу, згідно з яким розчин проникає перетинку і змішується з плином поза нею. У нашому випадку йдеться про два паралельні струми людства, відділені перетинкою упереджень, шовінізму та ніби-наукових теорій про «злиття націй». Якщо дані ідеї самі по собі життєві, тоді вони проникають у людські уми та спонукують суспільство облишити застарілі ідеї й концепції.

Ми є свідками таких процесів у різних країнах, де етнічні й інші меншості стають дедалі помітнішими, респектабельними і прийнятними для панівної більшості населення. Люди української культури є в центрі зіткнення цих двох таборів — табору прогресу і табору реакції — в Україні та в різних державах свого поселення.

ПРИГОЖА СИТУАЦІЯ В КАНАДІ

Можна б твердити, що після майже двох століть боротьби за свою самобутність українців уже не повинно ніщо

дивувати в цьому відношенні. Тим часом нині в цьому суспільному процесі таки є дещо нове і навіть підбадьорливе для українців. Для всіх людей, щиро зацікавлених гуманнішою системою міжнаціональних взаємовідносин, пригожа ситуація витворилася зокрема в Канаді — конфедеративній державі з багатьма мовними і суспільно-політичними меншостями.

В сучасну пору Канада намагається досягти двох цілей. Поперше, встановити гармонійне співіснування різних етнічних груп у своєму суспільстві, щоб різноманітність населення зміцнювала його суцільність. Подруге, Канада пробує витиснути свій питомий знак на свідомості довкільного їй людства, серед якого ще не закінчилася боротьба за права людини.

У цьому подвійному зусиллі люди українського роду є не тільки глядачами. Як перед іншими громадянами Канади, перед ними виникають спокусливі можливості, що примушують визначити до них своє ставлення. Як висловився прем'єр-міністр П'єр Трюдо, насамперед багатьох людей нині охоплює бажання «або відкинути все минуле, або, навпаки, ставити впертий опір всякій новині». Вибравши будь-котрий з цих двох шляхів, суспільство зготовило б собі згубу. Але ще більш небезпечна є третя можливість, бо надто багато людей нині вибирають її: залишатися на дотеперішній вигідній позиції, яку вони зайняли з давніх-давен або яку придбали в наслідок інертної традиційної спадщини.

Якщо йдеться про українців у Канаді, то одне певне: ніхто з нас не хоче закостеніти такою мірою, як ті, що вирішили спочивати на традиційній спадщині. Ми теж не проти ставимося новим течіям; а водночас не вдоволяємося застарілим минулим, що його нам дехто висуває перед очі як єдину «правильну розв'язку» складних умов життя на північно-американському континенті.

ЗАСТАРІЛА КОНЦЕПЦІЯ

Яке ж це минуле, що його рекомендується нам — канадським громадянам і мешканцям провінції Квебек?

В основному — це застаріла картина Канади, що зформувалася з ось таких елементів: 1) з британських традиційних установ, 2) з англо-саксонських нащадків, як володіючого чинника в політичному, культурному й економічному житті населення, та, врешті, 3) з іміграційної політики, достосованої до принципу, що, мовляв, треба допускати в Канаду імігрантів лише «з такими самими властивостями», що їх має володіюча більшість населення.

На щастя, цю концепцію Канади нині заперечує вже приблизно така сама кількість канадців, як тих, що пробують зберегти її. Ті, що зберігають цю концепцію, повсякденно ділять наше населення на дві нерівні частини: на «канадців» і на «етніків». Згідно з цим підходом, скандинавський поселенець у Канаді вважає себе (і є трактований тут) за повно-

цінного громадянина без ніякого етнічного прикметника, бо він має властивості, «прийнятні для більшості». Тим часом українець, поляк чи словак залишається тут з ярликом «етнічності» навіть тоді, коли він є нащадком уродженців Канади.

Продовження практики звуженого розуміння терміну «етнічний» (як ознаки «відхилення від норми», а не як ознаки «культурно-національної відмінності») далі спричиняє психічні бар'єри між цими двома нерівними складниками канадської громадськості. Той поділ глибоко відчувають, як неспідробну дискримінацію, зокрема канадські українці. Вони бо вже на 80% є уродженцями Канади і добре знають, що буквально десятки тисяч їхніх близьких воювали в двох світових війнах за інтереси Канади, як своєї держави.

Тому доводиться повторити дещо зношену тут фразу: в сучасну пору відчувається пекуча потреба оформити нову концепцію канадського громадянства, що включала б визнання свідомої приналежності кожного канадця до своєї культурно-національної групи. Що ця потреба є покликом самого життя, видно з наступних наочних істин.

Поперше, всі канадці є імігрантами або нащадками імігрантів. Щоправда, ми називаємо корінними канадцами ескімосів та індіан, але це тільки спосіб визнання факту, що їхні пращурі перші прибули на північно-американський континент.

Подруге, більшість канадців є нащадками імігрантів, які на даному етапі своєї історії були або завойованими, або притягнутими меншостями. Так, чимало мешканців Приатлантичних провінцій та Онтаріо є нащадками британських льоялістів, яких прогнано з американських колоній після проголошення там незалежності від британської монархії. Франко-канадці були жертвою нападу британців, а опісля вони опинилися в ролі меншости у кордонах зреформованої британської колонії. Українці поселилися в Канаді тому, що шукали вільних умов життя, а цього їм постійно бракувало на рідних землях під австро-угорським і російським володіннями. Подібні причини примушували й поляків шукати більш людських обставин. Німецькі та російські неконформісти шукали за країною, в якій вони могли б виконувати свої релігійні обряди без втручань державної влади.

Із цих двох наочних істин робимо такий же наочний висновок: сьогодні було б нерозсудливо триматися старого погляду на Канаду, як країну, що зформувалася під переважним британським впливом та згідно з британською державною теорією, що, мовляв, держава і національність є взаємозамінними поняттями.

Але як практичні люди, ми повинні розуміти, чому ця застаріла концепція все ще така живуча в Канаді. Поперше, нерозважно було б легковажити обставину, що в Канаду цілих сто років віяли асиміляційні вітри з США — з країни,

яку багато потенціально канадців обминали саме з уваги на своє непогодження з американською політикою всебічної асиміляції імігрантів.

Поряд з цим є ще два фактори, які сприяють збереженню застарілої концепції Канади. Насамперед — географічні умови.

Відстані та клімат створюють окремі райони і спричиняють регіональне мислення в багатьох мешканців. Регіоналізм мешканців провінції Британська Колумбія над Тихим океаном нам легко спостерегти і зрозуміти. Але існування таких регіональних скупчень населення, як англосаксонсько-британське Торонто чи Південно-західне Онтаріо, може недобачити навіть спостережлива людина. А вони існують, як існували на початку цього століття.

Крім того, різні групи нашого населення в одній і тій самій провінції можуть жити — і часто живуть — як окремі спільноти, відділені від інших подібних спільнот відстанями раси, роду, релігії, культури, політично-економічних інституцій чи навіть суспільного статусу.

Послідовно доводиться сказати: Канада початку 1970-их років далі нагадує кольоритний архіпелаг самотніх людських острівців. З конечности федеральна влада дедалі частіше виконує ролю морського капітана, який постійно втримує зв'язок між ними, а зокрема підбадьорює тих, які є або які почуваються покритивдені. Завдяки вдосконаленій державній адміністрації та засобам масової інформації сьогодні дедалі більше «суден взаємозв'язку» причаляють до берегів отих острівних спільнот.

А все таки ці макро-суспільства і мікро-суспільства далі зберігають свій острівний характер незалежно від того, як вони звучать — британські канадці, франко-канадці чи «іншомовні» канадці. Тому прем'єр-міністер Трюдо ніяк не перебільшив, коли недавно сказав у Торонто: «В нашу епоху всесвітньої промотности, професійних спеціалістів від зв'язків та в епоху електронних пристроїв канадець у Нанаймо (Бріт. Колумбія) знає про життя свого співгромадянина в Шербруку (пров. Квебек) значно менше, ніж спартанець знав про життя мешканців Картагени».

Якщо так є насправді (а я схильний підтримати цей погляд), тоді наскільки менше канадець британського роду чи франко-канадець знає про життя свого співгромадянина українського, польського, чеського чи грецького роду, навіть якщо вони живуть у тому самому місті!

Цей географічний регіоналізм, зміцнений психологічним регіоналізмом, посилюється дещо статичною конституцією Канади. Акт про британську північну Америку (БНА Акт) є писаною конституцією, яка стосується групових прав, а не прав окремих громадян чи взагалі прав людини в країні. В тому її невідстачальність сьогодні.

Цим словом ми не обвинувачуємо «батьків канадської конфедеративної держави» в невмінні передбачити складну

структуру своєї країни на сто років наперед. Особливо українці та їхні нащадки в Канаді не роблять і не будуть робити такого закиду. Адже саме в рамках тієї «статичної конституції», укладеної тими «батьками конфедерації», наші предки та й ми самі знайшли тут такі пригожі для себе умови життя в гідності, свободі й достатках, що їх ні вони, ні ми самі не знали і не мали б на рідних землях під будь-яким із відомих окупантів України.

Але правдою є й те, що нинішні потреби населення Канади ґрунтовно відмінні від тих, що їх мало населення цієї країни в 1867 році. Сьогодні зокрема відчувається в канадській конституції нестача наголосу на права окремого громадянина без уваги на його етно-культурне підґрунтя. Відчувається потреба писаної гарантії, яку на практиці прийняла б панівна більшість: що кожен громадянин має право користуватися своїми етнічними властивостями без загрози будь-якої дискримінації.

ПОТРЕБА НОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ

Хоча це твердження звучить дещо теоретично, все таки в ньому багато практичного змісту. Річ у тому, що ця вимога — гарантії прав етнічності! — коріниться у життєвій правді, яку недавно заново відкрили соціологи: різноманітність у структурі будь-якого суспільства є великою цінністю людства. Науковці твердять, що «людина не є спроможна оволодіти своїм середовищем, якщо вона не поділить його на частини» (Ендрю М. Грілі). Як твердить проф. Гаралд Айзекс, основна групова особистість «є не лише виявом прагнення бути чимось особливим чи відмінним від інших, але всяке групове самовиявлення є рівнозначне з почуттям приналежності даної людини, яка цим визначає рівень власної себепошани».

Якщо так, тоді концепція «єдності шляхом уніформності» (тобто концепція негативної асиміляції) є надто коштовним, марнотратним зусиллям для будь-якого різноманітного суспільства. Всякі спроби знищити цю різноманітність є нелюдяними заходами і мусять вести до лінгвіциду і далі — до ґеноциду. А ці нищівні заходи ведуть до зубоження самого людства. Тому на тлі частих випадків негативної асиміляції в різних державах нині дуже по-сучасному звучать слова англійського поета 17 століття Джона Данна: «Загибель будь-якої людини зменшує мене самого, бо я — частина людства. Тому не розпитуй, по кім дзвонять подзвінне, бо голос дзвона прощає тебе».

Тому доводиться жалкувати, що концепція «єдності шляхом обов'язкової одноманітності» все ще знаходить широку підтримку серед канадців. Так, наприклад, редакційний співробітник часопису «Провінс» у Ванкувері (провінція Бріт. Колумбія) писав недавно, що «чистий, непідфальшований канадизм» є практичніший за будь-який мультикультур-

ралізм, навіть, якщо б той гарантував гіднішу позицію кожному громадянинуві. А щоденник «Глоб енд Мейл» у Торонто недавно коментував редакційно протест заступника голови шкільної ради м. Ітобікок проти її рішення дозволити лекції української мови в Роял Йорк Коліджіет. Той освітній діяч міркував ось так: «Якщо дозволити одній етнічній групі на навчання її мови, тоді ми не посміємо сказати „ні” будь-які іншій групі». Значить, цей діяч далі тримається традиційної концепції примусової уніформності, яку його англосаксонські попередники пробували накинути колись навіть франкомовній меншості в Канаді.

Ці приклади — два з багатьох! — ілюструють психічну розщепленість англо-британської більшості, яка вихваляє цінність прав людини під час відзначування «Дня Об'єднаних Націй» та домагається рівноправності для будь-якої меншості в інших країнах, а водночас відчуває пригноблення тоді, коли їхні власні співгромадяни домагаються такої ж рівноправності. Ось чому англomовна преса — в багатьох відношеннях дуже прогресивна й освічена — ніколи не потрудились цитувати редакційні статті з української, польської чи іншої етнічної преси в Канаді навіть тоді, коли в них коментуються важливі всеканадські чи провінційальні питання. Мова не є найбільшою перешкодою на шляху до такої зацікавленості думкою своїх співгромадян, адже часто цитують голоси китайської преси! Перешкодою є радше мислення, що «етнічна преса — це відхилення від норми», що це явище за деякий час зникне з лиця Канади. Можливо, що ці часописи перестануть існувати колись, але врешті ми час від часу спостерігаємо, як падають англomовні пресові видавництва в Канаді та США; однак це не означає, що разом з ними пропаде і промадська думка, яка в них віддзеркалювалася. Поки що етнічні часописи і журнали є речницями живої, численної та активної громадськості, що є частиною всеканадської громадської думки.

Інші засоби інформації — радіо і телебачення — є покищо головними противниками (як це підкреслив свого часу прем'єр-міністер Трюдо в оттавському парламенті) здійснення рекомендації Комісії для питань двомовності (Б. енд Б.) про те, щоб етнічні громадяни отримали спеціальні програми в рідних мовах, використавши новочасні технічні засоби, як, наприклад, кабельна система.

Таким чином, у теорії — Канада вже давно відкинула американську концепцію «злиття етнічних груп», але на практиці тиск до уніформності все ще великий і саме існування етнічних культур загрожено. На цьому ґрунті проявляється оте прагнення канадців різноетнічного походження бути визнаними офіційною більшістю; звідтіль оті психічні страждання, що їх зазнають нащадки іммігрантів, коли спостерігають власну розщепленість; звідтіль оті випадки заперечування свого родового кореня, а згодом пригноблене повернення на «етнічний ґрунт» у пізньому віці або в другому чи третьо-

му поколінні. Така атмосфера спричиняє нездорове й нещасливе громадянство — породжує своєрідні «мертві душі» з посвідками громадянства в кишенях, але готові обміняти цей документ за громадянство іншої держави, як тільки буде з цього матеріальна користь.

ПОЛІТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ

Якщо ерозія канадського громадянства мала бути зупинена, тоді доводилося зробити щось радикальне. Прислухаючися до голосу молодого покоління, яке домагалося якоїсь зміни, канадський парламент схвалив 8 жовтня 1971 року одностайно — у принципі принаймні — програму культурного плюралізму.

З того часу ми багато чули і читали про цю політику, про її користі та її недоліки. Різні автори й організації зформулювали колективний погляд української громадськості на це питання, при чому в дебатах взяли участь і речники організованого студентства. Тому тут я зазначу лише присутнє.

Не зважаючи на відмічені хиби і тимчасову вузькість «політики мультикультуралізму», ця федеральна програма являє собою переважливий крок вперед на шляху до канадського громадянства з більш людяним обличчям. Це бо вперше в історії Канади небританських і нефранкомовних канадців визнано офіційно як національні меншості з власними культурними здобутками, що їх варто охороняти законом і фінансовою підтримкою нарівні з культурними надбаннями обох більшостей — основних національностей Канади: англо-британської та франкомовної.

Треба підкреслити, що незалежно від скромних розмірів цієї допомоги, саме рішення уряду асигнувати дарчі акти на підтримку т. зв. етнічних культуротворчих установ і заходів переважно вартіше будь-якої суми грошей. Бо це на практиці означає офіційне визнання самого факту національної різноманітності, що існує в цій країні всупереч тисковій економії й технології до всебічної уніформності суспільства.

Це рішення означає й реабілітацію віри, що її мали наші предки-імігранти в цю молоду країну, де вони надіялися знайти особисті права, волю і заможне життя в гідних умовах. В цих надіях включалася й впевненість, що їм вільно буде навчати своїх дітей рідної мови при підтримці даної провінції, де вони поселювалися. Так врешті й сталося: навчання української мови в початкових школах Манітоби протривало до 1916 року.

Але можна здогадуватися, яке було їхнє розчарування, коли вони згодом побачили руїну своїх надій. Оце розчарування є в корені пекучого почуття вразливості всіх «етніків» на будь-який прояв визнання чи брак визнання цінності їхнього етнокультурного кореня. Те почуття пояснює обставину, чому є стільки пригноблених осіб серед громадян третьої групи населення та чому вони часто перенаголошують

потребу визнання їх за повноправних громадян — потребу, якої не відчуває і не розуміє британська більшість. (Донедавна франкоканадці ще відчували її та розуміли її як не можна краще).

Якби програма мультикультуралізму мала на меті лише одне — звільнити всіх цих людей від почуття неповноцінності, то й тоді вона виправдала б себе. Бо здійснювати цю програму означає стільки, що на практиці давати докази перетворення характеру канадського громадянства згідно з духом часу. Бо таким чином буде помалу засипано прірву між двома частинами канадських громадян — «канадців» та «етніків». Очевидно, це станеться лише тоді, коли слова політичної програми перетворяться в діла, зокрема в зреформованих вимогах до набування канадського громадянства, у виборчому праві, в переписі населення, у прийманні на державну службу, в іміграційних правилах тощо.

Маючи такий характер, програма мультикультуралізму повинна стати головним засобом перетворення теперішньої громадської думки у двох «більшостях». Тим часом англо-британська та франкомовна більшість скоса споглядають на цю ініціативу федерального уряду і деяких провінцій.

Англійська більшість трактує програму мультикультуралізму як маневр урядової партії, яка хоче втриматися при державній жермі. Поряд з цим, у цій більшості далі існує деяко гордовитий погляд на людей т. зв. чужих культур. Саме тому англо-британська більшість відмовляється серйозно обмірковувати це питання на своїх форумах.

Франкомовна більшість затривожена програмою мультикультуралізму, бо вважає її ще одним засобом у руках англійських канадців для підкорення франкомовної групи при допомозі «підкуплених етніків».

Не слід легковажити ці погляди. Вони ґрунтуються на минулому досвіді та двоєдушності канадської політики. Етнічних виборців купували різні політики вже не раз, і не тільки в цій країні. Франко-канадців «бальясовано» і стримувано при допомозі імігрантів — і тих «однакових», і тих «відмінних» від більшості. Дані перепису 1971 року показують на деяке зменшення числа франкомовних осіб навіть у провінції Квебеку. Хоча це зменшення дуже незначне, все таки воно поглиблює турботу франкомовної групи за майбутнє своєї культури в агломовному оточенні.

Все це — життєві факти, що їх нам, українцям, треба знати і розуміти, якщо хочемо діяти практично і розсудливо в напрямлі цілей, до яких прямує, мабуть, щиро канадський федеральний уряд.

Дійсно, в урядових колах існує досить багато доброї волі й охоти шукати і знайти задовільну розв'язку для між-національної проблематики в Канаді. Є чимало людей доброї волі в обох більшостях населення, але, на жаль, вони ще не надають домінуючого тону в своїх суспільствах. Тому багато

залежатиме від того, як скористаються програмою мультикультурності етнічні середовища, чи зможуть вони розширити її рамки.

ДІЯННЯ ЗНИЗУ

Українські автори — особливо: сен. П. Юзик, проф. В. Тарнопольський, проф. М. Лупул, проф. Я. Рудницький та інші — вже дали значний вклад в обміркування цієї проблеми. Не сперечаючися з думками тих та всіх інших українських та етнічних авторів — індивідуальних та групових, — я все таки бачу в більшості таких есеїв надмірне покладання надій на діяльність уряду; відчувається прагнення на зміну зверху.

Тим часом наша демократична система і сучасна епоха вимагають передусім сильного тиску знизу, якщо хочемо досягти бажаної зміни. Що є на потребу сьогодні, це усвідомлення дійсності: зміна на краще прийде лише в результаті нашої участі в кожній галузі життя цієї країни, навіть у суперництві з іншими співгромадянами. Жодні декрети уряду, жодні парламентські закони чи навіть конституційні гарантії не оберезуть нас від занепаду, якщо за нашими словами і вимогами не стоятимуть маси молодих людей, які обстоювали б українсько-канадську справу та які дали б відчуті свою присутність у політичних партіях, в економіці та культурі, у федеральній та провінційній адміністрації.

З цього погляду дуже важливими є такі конференції, як ця в Монреалі. Вони допомагають нам підготувати себе до «діяння знизу», а не лише пасивно ждати на федерально-провінційні постанови. А водночас це нагода перевірити себе самих: відкинути застарілі концепції й упередження, щоб могли засвоїти нові ідеї та укласти конструктивні пляни.

Що ж нам робити?

Насамперед треба зрозуміти, що наша вимога, щоб нас визнали за живучу культурно-національну меншість, базується на потребах людської природи та наукових висновках. Наша вимога є доказом того, що наша група не хоче покінчити масовим самогубством. Але це рішення, як і наші прагнення бути собою, не є носталгією людей, які не вмiли достосуватися до чужоземних умов життя, як це часто твердят речники централістських урядів у різних державах. Ні, українці інтегрувалися в життя Канади і окремих її провінцій органічно, в багатьох випадках навіть ґрунтовніше, ніж нові імiгранти з Великобританії. Багато наших предків будували Канаду на просторах, де Канада існувала лише з назви.

Тому канадські українці повинні особисто і збирно ожити і відсвіжити почуття своєї повноцінності, відкинути безкорисну податливість на заклики до негативної асиміляції. Багато українців — а втім, поляків, словаків, чехів, італійців та інших імiгрантів — зійшли на манівці лише тому, що не могли опертися спокусі псевдоуніверсалізму з його пропаган-

дою, що, мовляв, імігрант повинен забути свою етнокультурну особистість в ім'я благороднішої більшості. Ані Канада, ані Квебек не можуть мати багато користи з «мертвих душ» особливо в епоху відродження меншостей та невидимих національностей.

Якщо громадянство Канади має придбати гуманніше обличчя, тоді ми самі мусимо зберігати і розвивати наші етнокультурні установи, наші церкви й організації, наші звичаї й традиції, наші зібрання і засоби інформації. Всі ці установи і види діяльності повинні знову посісти гідне місце в нашому мисленні, як достойні та відповідні засоби самовияву людини. На жаль, надто довго всі ці установи були предметом насмішок в устах циніків, які виростили на ґрунті асиміляційної практики. Навіть термін «тетто» треба реабілітувати в нас до його справжнього значення: що це — родючий ґрунт для вирощування здорових осіб, які в зрілому віці не потребуватимуть допомоги психіатрів такою мірою, якою потребують її «мертві душі». Наші інтелектуали й наша інтелігенція мусять тепер багато дечого перевірити в цьому відношенні та виявити ініціативу в діяльності на базі новочасних наукових засновків.

Усім тривожним душам, які вгинаються під тягарем журби, що, мовляв, такий підхід призведе до утворення нової «аваллонської вежі», скажімо:

— Навпаки, забезпечивши громадянина суверенністю щодо розвитку його рідної мови і культури, ми відкриємо навіть огорожі, які оточують різні меншості в Канаді. Ті огорожі існують, бо цим меншостям бракувало і ще бракує рівноправності, зокрема в мовно-культурному відношенні. За нових умов, що їх починаємо творити при допомозі федерального уряду та провінціальних урядів, людина будь-якої культури зможе сміливо «навідуватися» до інших етнокультурних «островів» без страху, що її власна група назве «зрадником». Водночас така людина може кожночасно повернутися в свою групу для конструктивної праці без пригноблюючого почуття, що «більшість» трактуватиме цей крок, як перехід на нижчий ступінь існування.

В усьому цьому є ще й економічний аспект. Новий підхід до громадянства створюватиме нові місця праці для молодих людей у власних етнічних середовищах. Ті середовища є по суті розвинутими культурно-економічними мікроресурсами, що спроможні втримати доволі багато професійних осіб: суспільних працівників, учителів, бібліотекарів, організаторів, артистів, редакторів. Покищо тавро неповноцінності, що ним знецінено етнічність взагалі, стримує багатьох молодих людей від того, щоб вони включилися в повсякденну працю своїх етнічних установ. Щойно коли етнічність здобуде право прилюдности в канадському суспільстві, багато молодих людей підуть цим шляхом і робитимуть у цій галузі те, що вони хотіли б і завжди вважали, що могли б щось додати до розвитку своїх середовищ.

Канадські федеральні та провінційні діячі вже дали значний вклад у створення передумов такої повноцінної участі всіх промадян у житті країни. Звіт Сенатсько-депутатського комітету 1972 року в питаннях конституції Канади рекомендує виразно, щоб «у преамбулі до нової конституції визнати, що Канада є радше багатокультурною, а не однокультурною чи двокультурною країною. Треті мови в Канаді повинні отримати провінціально-визнання на практиці, а федеральний уряд мав би гарантувати їхній розвиток «забезпечувальною статтею конституції» і таким чином «визнати їх як один із складових чинників нашої держави, в етнічному та мовному аспектах».

Ці рекомендації, разом з урядовою програмою мультикультуралізму, що базується на звіті Королівської комісії про двомовність, повинні спонукати громадськість обох більшостей населення перевірити доцільність ідеї одностайности. Однак левину частину обов'язку за здійснення зміни в суспільній атмосфері мусять виконати самі етнокультурні меншості, і то передусім на провінціальному рівні. Бо наші інтереси повсякденно перехрещуються з інтересами наших співгромадян насамперед на провінціальному рівні, а щойно опісля на федеральному. Тож передусім на провінціальному рівні ми повинні вийти з конструктивними тезами.

УКРАЇНЦІ В КВЕБЕКУ

Щоб це здійснити в провінції Квебек, нам слід керуватися двома засновками. Поперше, наші власні прогнення і вимоги повинні становити частину прагнень і вимог інших етнокультурних меншостей; вони мусять базуватися на принципі: однакові людські права для людей кожної групи, незалежно від її величини. Тому не годиться нам надто часто посилатися на такий факт, як те, що українців у Канаді є 500 тисяч, тому нам щось належить. Ні, навіть якщоб нас було в Канаді лише 500 душ, то й тоді ми повинні б висувати (і напевно висували б) такі самі вимоги, як нині, бо ми відчували б такі самі потреби гарантій конституційного порядку і мали б таке саме прагнення бути рівноправними з громадянами «більшості», як ми маємо сьогодні при наявності 500 тисяч, тому нам щось належить. Ні, навіть якщоб нас було в Канаді повинні підтримати кожна меншість, незалежно від кількості її членів та не зважаючи на свої погляди щодо цієї меншости.

Подруге, нам треба конечно вчутися й у становище обох «більшостей» та показати їм на практиці, що ми розуміємо їхні потреби. Крім того, ми повинні бути готові допомогти їм розв'язувати їхні проблеми та досягти їхніх цілей, бо від їхньої успішности значною мірою залежить наше становище в цій країні.

І тут доходимо до найпекучішого питання, яке в нас де-що занедбане як у провінціальному, так і федеральному від-

ношеннях. Це питання українсько-французьких взаємовідносин. В обох наших групах є різні фальшиві погляди одних на одних і далі ще існують упередження одних до одних. Ці анімовії перешкоджають встановити співпрацю і кривдять нас самих, бо в тій і в тій групі є цінні люди, готові зрозуміти другу сторону і співпрацювати. Не входячи в подробиці, які обмірковуються на інших форумах, я запропоную реторичне запитання. Кіплінг у своєму вірші «Англійський прапор» має таку фразу: «Скільки знають про Англію ті, які знають лише Англію?»

Дозвольте перефразувати Кіплінгову сентенцію ось так: «Скільки знають про Україну ті, які знають лише Україну?»

Якщо ми далі будемо зайняті мислями лише про українські справи та проблеми (що не означає, що ми щось практичне робимо в цій українській справі!), то ми не будемо спроможні зрозуміти складність ситуації наших сусідів. Часто ми не добачаємо основних їхніх проблем, які заторкують і нас, бо наші власні проблеми закривають нам вид на оточення. Від тієї ізоляції втрачає «більшість», що довкола нас; але ще більше втрачаємо ми, бо українсько-канадська проблема дедалі більше стає ізольована від дійсності та контексту її оточення.

Якщо ми хочемо поліпшити наше становище і встановити реальні зв'язки з франко-канадцями, тоді мусимо пригадати собі деякі основні факти і визнати їх за факти. Тож насамперед скажімо собі: дякувати Богові, що в Канаді є франкомовні промадяни! Без них та без їхньої боротьби за власну культуру й самобутність українська, чи будь-яка інша, меншість мала б непереможні труднощі в себзбереженні на північно-американському континенті. Завдяки успішному самостановленню франко-канадців Канада помалу перетворюється на двомовну країну та має добрі вигляди на встановлення плюралістичного суспільства.

Інший факт, часто недоцінюваний самими франко-канадцями: саме французи були піонерами освіти на цьому континенті, що нині зветься Канада — від Ньюфавндленду по Британську Колумбію. Логічно міркуючи, сучасні франко-канадці повинні б бути ініціаторами будівництва духовних мостів між різними мікрокосмосами в цій країні, користуючися своєю мовою і своїми розвинутими освітніми установами.

Але головним чином канадські українці повинні визнати факт, що франко-канадці — це відмінна етнокультурна група, не подібна на англійську, валійську, шотландську, ірландську, італійську, німецьку, українську та інші «культури» в Канаді. Водночас Квебек є суттєво відмінною провінцією від дев'ятох інших провінцій Канади.

Це означає на практиці визнати те, що ми давно знали і що ми завжди вважали правдивим всупереч протилежним твердженням оточення. Бо йдеться тут про окрему національність з власною мовою і живою культурою, практиковану в щоденному житті, а не лише в літературі, на сце-

ні чи в музеї. Провінція Квебек є заселена на 80 відсотків франкомовним населенням, яке обирає своїх провінційних законодавців та покликає через них до життя свій уряд, і то в рамках конституційної та юридичної систем. Ця провінція має власну економіку та без ніякого стороннього втручання керує нею. А що важливіше, франко-канадці у Квебеку мають оте почуття спільности своєї історії та свого історичного призначення — незалежного від долі Франції, що його вимагається від кожного народу, який хоче зватися нацією. Тому, приймаючи двомовність у федеральних установах і стосунках (французька мова нарівні з англійською), ми повинні підтримувати заходи квебечан, спрямовані на закріплення за французькою мовою права бути головною мовою в квебецькій провінції.

Лише визнавши ці факти, ми могли бмо надіятися на паралельне визнання різноетнічного «факту» франко-канадцями, а саме: що українська та інші етнокультурні меншості, навіть не маючи власної території чи власних державних установ, по суті є окремими національностями. Професор університету ім. сера Джорджа Вільямса в Монреалі д-р Артур Лермер правильно сказав у недавній своїй статті в часописі «Де Газет» (22. 4. 72), що в світі, а зокрема на північноамериканському континенті, відчувається нині потреба застосувати дефініцію слова «нація» в оформленні центральноєвропейських та східноєвропейських мислителів, а не продовжувати вживання застарілої дефініції з англосаксонського державного права, де нація і держава далі вважаються замінними поняттями.

На базі цих міркувань ми можемо звернутися до наших франко-канадських співгромадян приблизно на такий лад:

— Ми розуміємо вашу боротьбу за самобутнє існування, як мовно-культурної національності. Ми спроможні схопити думкою всі відтінки тієї проблеми просто тому, що наш народ стоїть у подібній боротьбі вже близько два століття. Обидві справи — українська та квебецька — дуже відмінні одна від одної, але в них стільки схожостей, що наші люди мають багато співчуття вашій справі та готовості підтримати її.

Такою самою мірою ми надіємося, що франко-канадці зрозуміють та шануватимуть мотиви діяння канадських українців. Бо українці в Канаді намагаються зберегти і розвинути свої мовно-культурні традиції не для того, щоб заперечити або зменшити франко-канадський «факт». Ні, українці є такими ж людьми, як франко-канадці, що прагнуть лише жити як повноцінні люди; а цього можна досягнути лише при збереженні власних традицій. Подруге, канадські українці зберігають свою мову і культуру ще й тому, що таким чином вони допомагають зберегти і зміцнити український мовно-культурний факт у колективному умі людства.

В цьому відношенні українська справа етнокультурної самобутности значно тяжча за франко-канадську, бо українцям забороняли протягом десятиліть двадцятого століття навіть зватися українцями. Адже навіть у Канаді цей термін введено в державну документацію та в практичне вживання супроти української групи щойно в травні 1955 року постановою міністра імміграції, і то лише після тривалих домагань українських організацій та окремих осіб.

Офіційна політика русифікування українців у Радянському Союзі створює загрозу для існування навіть такого численного народу, як українці (40 мільйонів). Протягом останніх декількох місяців сотні інтелігентів, селян, робітників, технологів та інших професіоналів арештовано на Україні та вкинено їх у тюрми і концтабори лише за те, що вони обстоювали право українця на самобутнє існування, як люди і як національність. Тому дуже болочим явищем є те, що різні наукові установи, преса та електронні засоби інформації в різних державах Заходу, включно з Канадою, далі намагаються затиснути українців у рамки всеросійської уніформности.

Обстоюючи українську цивілізацію, як частину свого етно-культурного «я», канадські українці обстоюють право на самобутнє існування однієї частини людства такою самою мірою, як це роблять франко-канадці в своєму випадку. Тому я звернувся б і до них з кіплінгівським запитанням: «Скільки знає про Квебек той, хто знає лише Квебек?»

Абсолютна турбота за власну справу легко може викрити погляд на дійсність і закрити вид на існуючих приятелів чи потенціяльних союзників. Вияви кращого розуміння духовних потреб своїх співгромадян у Канаді та в Квебеку допомогли б франко-мовному суспільству в шуканні розв'язки й власних проблем і спільних — крайових і обласних. Брак такого зрозуміння, а особливо дечії спроби здійснювати негативну асиміляцію іншомовних меншостей (як це робила колись англомова більшість у відношенні до франко-канадців) може лише відчужити всі ці меншості від франко-канадської справи.

ДЕКІЛЬКА РЕКОМЕНДАЦІЙ

З багатьох рекомендацій, що їх можна висувати в цій справі, я пропоную наступні поради з метою поліпшити франко-українські взаємовідносини:

— У галузі освіти продовжуймо і розвинімо діло, що його започаткували відомою угодою ще в 1965 році тодішній прем'єр Квебеку Жан Лесаж і сенатор П. Юзик, як речник Комітету українців Канади. Вони тоді устійнили, що української мови можна буде навчати всюди в провінції Квебек, де тільки для цього буде потреба, а українці з свого боку підтримуватимуть французьку меншість в інших провінціях.

— В галузі інформації та зв'язків квебецькі франкомовні часописи та інші засоби масової інформації повинні б присвячувати більше місця на інформування своїх читачів про українських співгромадян Квебеку. Франко-українська публікація навіть дуже скромного виду мала б далекоюсяжне значення для зближення і взаємопізнання людей обох етнічних груп. Українські часописи та радіопрограми повинні присвячувати більше прихильніших статей, що належно висвітлювали б французьку проблему в Канаді.

— Влаштування регулярних літніх таборуваль для молоді з українського та французького середовищ як з Квебеку, так з інших провінцій є потребою дня.

— Заснувати Квебецький інститут франко-українських дослідів. А далі, якщо б у франкомовних університетах читалися лекції української мови й цивілізації; якщо б постав науковий журнал, присвячений франко-українським питанням; якщо б утворено стипендії для тих студентів, які б вивчали культуру цих двох національностей; якщо б підвищилася журналістична ознайомленість з проблематикою франко-канадців і канадських українців, тоді ці й подібні заходи спричинили б докорінну зміну в атмосфері франко-українських стосунків. Бо значна кількість студентів навіть з-поза Квебеку поцікавилася б тутешнім життям і могла б акліматизуватися в новій атмосфері міжетнічних взаємовідносин. Через декілька років опісля звідсіля вийшли б двомовні — чи радше тримовні — молоді діячі, які розповсюджували б франко-канадську культуру по всій країні нарівні з українською. Водночас зросло б число приятелів Квебеку, а франкомовне суспільство поступово здобувало б кращий вгляд у проблематику українського населення.

Якщо розглядати мультикультуралізм у такому світлі, тоді ця державна програма не повинна і не може стати засобом пригноблення франко-канадців у будь-якому відношенні. Навпаки, ця програма може бути успішним засобом приєднання приятелів для будь-якої етно-культурної групи.

Усім тим, хто закликає встановити систему одностаїності чи то в Квебеку, чи в Канаді, скажімо відверто, але рішуче:

Тільки різноманітність відкриває гідні перспективи для всіх громадян на співіснування і співпрацю при взаємоповагані. Франкомовні люди на цьому континенті можуть мати кращі можливості зберегти і розвинути свою етнокультурну суверенність саме при допомозі концепції різноманітності, а не уніформності — накиненої або засвоєної.

Навіть Сполучені Штати Америки — найбільший «плавильний котел» для процесу «злиття» етнічних груп — помалу відкидають концепцію одностаїності в ім'я динамічного громадянства. Тільки Радянський Союз далі залишається останньою багатонаціональною імперією, в якій всеросійську одностаїність пробують встановити примусовими методами. Кремлівські лідери, будучи традиційними доктринерами, ке-

руються застарілою формулою Леніна, який у 1913 році, поки зрозумів цю проблему краще, написав таке: «Боротьба проти всякого національного гніту — безумовно так. Боротьба за всякий національний розвиток, за „національну культуру взагалі” — безумовно — ні... Пролетаріят... вітає всяку асиміляцію, за винятком насильної або такої, що ґрунтується на привілеї».

З тієї злочасної формули виросла советська система культурно-національного геноциду; український народ і досі зазнає найбільших втрат від наслідків цієї формули. Доводилося б жалкувати, якби у конфедеративній Канаді — чи в будь-якій провінції — подібна ідея «єдності шляхом одностайності» захопила уми освіченої громадськості. Це призвело б до заперечення людяності і викликало б тривалі конфлікти в нашому плюралістичному суспільстві; а воно має широкі можливості розвинутися на зразок людських між-етнічних взаємовідносин.

З уваги на свій винятковий досвід у цьому відношенні, франко-канадці та канадські українці мають особливий обов'язок допомогти в досягненні цієї шляхетної мети.

Чи ми приречені ворогувати?

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Мирослав Прокоп

Газета «Нью-Йорк Таймс» надрукувала 21 липня ц. р. ширший репортаж свого кореспондента в Польщі Джеймса Ферона. У репортажі розповідається м. ін. про тих поляків, які після другої світової війни були переселені з західних областей України на сучасні західні землі Польщі. Ті поляки, каже кореспондент, більше ненавидять росіян, ніж німців. Але, додає він, «особливу ненависть вони виявляють до українців, які вбили багато поляків під час другої світової війни». Один з таких поляків сказав: «Насамперед до Львова прийшли росіяни, відтак німці, тоді знову росіяни, а під час того українці знищували нас для того, щоб, на випадок плебісци-ту, мати більшість».

Такі погляди поляків на українців не є винятком. Туристи українського роду, що подорожують у Польщі, розказують, що в розмовах з поляками часто складається враження, що в їхньому мисленні українці, а не німці чи росіяни, є відповідальні за усі нещастя, що під час війни впали на польський народ. Одному українському професорові з Заходу, що недавно подорожував у Польщі, сказав його польський товариш по професії, що, чуючи слово «українець», поляки, які перед війною жили в західних областях України, готові хапатися за пістоль, — якого, звичайно, не мають. Він порівнював цей комплекс з комплексом поляків зі Шлезька, коли вони чують слово «німець».

Правда, в більшості таке вороже ставлення поляків до української меншости в Польщі, не є результатом офіційної політики партії чи уряду. Публічну опінію у відношенні до українців творить там звичайний промадянин, очевидно, в першу чергу той, хто колись жив на Україні. Його щиро підтримує польське міщанство та, часто, польський клір. Той обиватель поширює погляд про українські «злочини» супроти поляків, він також досі не погодився з утратою західних областей України. Крім цього, чимало дезінформації про українців появляється в різного роду споминах чи нарисах про другу світову війну. Там — уже під смак офіційній лінії партії — українські націоналісти чи загалом українці, які боролися проти німецьких окупантів, а відтак продовжували боротьбу проти більшовиків, — це «німецькі вислужники». У цю категорію попадає також УПА, хоч треба сказати, що наукові дослідження про УПА в Польщі це ще взірєць об'ек-

тивності в порівнянні з пасквілянськими писаннями радянських істориків.

Зрозуміло, що таке ставлення поляків до українців мусить мати серйозний вплив на становище, в якому знаходиться в Польщі українська меншість. Формально ця меншість користується опікою комуністичної партії і держави, що має практичні результати в існуванні, наприклад, Українського суспільно-культурного товариства в Польщі, його пресового органу «Наше слово», що появляється вже 17 років, в діяльності слабенької сітки українського шкільництва. Проте ворожість польського оточення до українців приводить до того, що велика їх більшість тільки потайки признається до своєї національності, воліє не надто активізуватися в українській громадській чи культурній роботі, своїх дітей часто не посилає до українських шкіл. Правда, за цю українську, делікатно кажучи, несміливість годі винити самих поляків. Чимало в цьому відомого не тільки в Польщі, але й у самій Україні т. зв. «перестраховування», себо надмірного забезпечування себе перед евентуальними неприємностями з боку влади, чи прямо історичного малоросійського холуйства. Але ґрунт для цього родять такі умови, створені в Польщі ставленням частини поляків чи, на Україні, російським шовінізмом.

Погляди, що українці відповідають за трагедію Польщі в другій світовій війні, поширені також серед частини польської еміґрації. При тому тут сильніше, мабуть, як у Польщі, грає ролю втрата західних областей України. Це природне, коли мати на увазі, що серед польських еміґрантів велике число творять ті, які вийшли з тих земель. Найбільш активні серед них утворили різні громадські організації, що проповідують повернення до Польщі Львова і литовської Вільни.

Отож, маємо серед поляків по обох боках залізної завіси до діла з двома комплексами: з бажанням ревіндивувати для Польщі західні області України і з увяленням про «злочини» українського народу проти поляків під час другої світової війни.

Перший комплекс спирається передусім на сантименти людей до землі, на якій вони і їхні предки жили сторіччями і з яких мусіли еміґрувати. У такому розумінні цей психологічний комплекс наскрізь зрозумілий. Хто з нас не має сантименту до міста, чи села, в якому народився і виховувався, хто не хотів би туди повернутися? (Автор цих рядків має такий сантимент до Перемишля, історичного осідку українських князів, що тепер, на жаль, належить Польщі). Інша справа, коли поляки в Польщі чи, зокрема, на еміґрації говорять про повернення західних областей України до Польщі, як про ціль польської політики. Тут безперечно українські і польські інтереси розбігаються, і це створює виправдані тертя чи навіть ворожість. Проте, коли реально дивитися на сучасне становище на сході Європи і геополітичне положення

Польщі, такі евентуальні польські претенсії сьогодні зовсім нереальні. Коли ж не стане сучасної російської імперії, що гарантує приналежність до Польщі її західних земель, поляки мусітимуть рахуватися з небезпекою німецького реваншизму і концентрувати свої сили на тому відтинку. За це промовлятиме статус кво, отже факт, що польське населення опанувало ті землі і таким чином Польща добилась того, до чого історично прагнула, себто бути одноцільною національною державою.

Цей останній аргумент від років переважає в серйозних польських колах. Відомо, що до них належить на еміграції редакційний колектив польського журналу в Парижі «Культура». Ще в 1950-их роках, отже порівняно дуже швидко, вони визнали статус кво сучасного українсько-польського кордону і зробили це тоді, коли серед польської еміграції така думка була зовсім несприйнятна. Те, що той журнал попри все втримався і далі користується широким колом читачів, зокрема польської інтелектуальної верхівки не тільки на еміграції, але також і в Польщі, вказує на те, що здоровий глузд у питаннях кордону між Україною і Польщею перемагає серед поляків.

Звичайно, не можна виключити, що колись може утворитися таке міжнародне становище, що серед деяких поляків відродиться бажання воювати за українські землі. Такий поворот справ був би дуже небезпечний не тільки для України, але й для Польщі, коли мати на увазі історичну істину про загрозу для Польщі з боку Німеччини і Росії. Тому така перспектива, навіть якщо вона далека, вимагає протидії з боку відповідальних політичних і громадських чинників та поодиноких осіб зарівно в Польщі, як і на еміграції.

Ще більше важливою є однак потреба боротьби проти комплексу ворожості частини поляків до українців. Як згадано вище, та ворожість ґрунтується в більшості на подіях другої світової війни. Анонімний поляк, про якого писав згаданий кореспондент «Нью-Йорк Таймс», говорив про «багато поляків», яких тоді мали вбити українці та що мотивом для тих убивств мало бути бажання здобути більшість в умовах плекбіситу. Про які «вбивства» йдеться тут на ділі? З подібних польських висловлювань і писань можна здогадуватися, що йдеться про події, які мали місце в 1943 і 1944 роках на Волині, в Галичині та у Варшаві. Прикро сказати, що хоч такі польські обвинувачення повторюються вже майже три десятиріччя, досі немає серйозної української наукової студії, присвяченої тим подіям, чи хоч би в ширшому — українсько-польським взаєминам під час другої світової війни. Те, що з українського боку на цю тему написано на еміграції, це тільки причинки, деколи дуже вартісні, але не окремі монографії. Все ж таки на підставі тих писань, в основному ґпертих на джерельні матеріяли, в тому числі і на реляції очевидців, можна відтворити справжні факти. Таким чином відоме, наприклад, що репресії, які застосувало українське

підпілля у відношенні до польських колоністів на Волині, були викликані тим, що після того, як на весні 1943 року місцева команда УПА на Волині стягнула до УПА частину української молоді, що служила в німецькій поліції, польські осадники дали добровольців до служби у тій поліції, а польські села стали випадною базою для масових акцій німців проти УПА і проти українського населення. У таких умовах виступи УПА проти місцевого польського населення і намагання його виселити були засобом самоохорони. Правда, в цьому потерпіли також поляки, які німців не підтримували, і тому таких репресій з українського боку виправдати не можна. Подібне треба сказати про, на щастя, нечисленні українські виступи в Галичині.

Проте треба пам'ятати і принаймні кількома словами згадати інші моменти, що кидають світло на ті трагічні події. Отже вони мали місце тільки кілька років після упадку міжвоєнної Польщі, уряд якої впродовж 20 років ставився до українців як до громадян другої класи та намагався ліквідувати українське населення засобами здавлювання будь-яких виявів українського організованого життя (заборона українських шкіл, репресії проти українських організацій, пацифікація, нищення українських церков на Холмщині, насильна польонізація населення, колонізація українських земель, спроби диверсій серед гуцулів, лемків, наступ на українські економічні установи тощо). Якби сьогодні українці мали у своєму ставленні до поляків керуватися споминами про таку політику Польщі стосовно українців, то про будь-яке українсько-польське порозуміння чи співпрацю не могло б взагалі бути мови. До того ж і після розвалу Польщі поляки ставилися до українців вороже. Від років поляки говорять і пишуть про дії української поліції проти поляків під час німецької окупації Галичини. Але правда така, що, поперше, та поліція була інструментом панування німців, а не речником української влади і її відношення також до українського населення було не завжди найкраще. Подруге, коли поліція порядку в Галичині складалася з українців, залізнична поліція (т. зв. баншуги) була доменою поляків і польських фольксдойчів. Ті люди, в супроводі поліційних собак, контролювали транспорти, і їх жертвою впав не один українець, зокрема учасники протинімецького підпілля. Також т. зв. таємна поліція була обсаджена поляками, і вони здобули в українців не менше погану славу. Але записувати їхні вчинки на conto польського народу було б таким самим нонсенсом, як записувати вчинки української поліції на рахунок українців або жидівської поліції того часу на рахунок жидів, хоч треба визнати, що завдяки хитрій грі німців — ті поліції затруювали взаємини між нашими народами

Однак, крім українців чи поляків, що діяли на службі німців, були ще дії автентичних українських і польських чинників. Про Волинь уже згадано. Трагічні події мали місце також на Холмщині і Підляшші. Там у 1942—43 роках поль-

ськi бойвки розгорнули справжній терор, в якому згинуло велике число української інтелігенції, були знищені десятки українських церков. Якщо ж йдеться про Галичину, то тут більшовицька пропаганда робила і робить досі максимальні зусилля, щоб якимось чином пришити українцям вбивство польських професорів у Львові у перших днях німецької окупації, в липні 1941 року. Москві це потрібне з різних причин: з її доручення були холоднокрівно вбиті коло десяти тисяч польських старшин у Катині, з її доручення органи НКВД вимордували у в'язницях Львова і інших міст тисячі українських політичних в'язнів, а серед них напевно і поляків, отже треба Москві від тих злочинів відвернути увагу українців і поляків та спрямувати її куди інде, щоб таким чином розсварити два народи. Але ці намагання результату не дали, бо після війни безсторонні польські свідки підтвердили непричетність українців до того німецького злочину. У 1943—44 роках мали місце зудари українського і польського підпілля в Галичині, при чому кожна сторона обвинувачувала другу у спровокуванні конфліктів.

Вкінці роля т. зв. українців в акціях проти польського підпілля у Варшаві. До тих українців мали б належати і власовські відділи, і т. зв. бригада Камінського, і будь-які т. зв. фрайвілліге, що їх з різних народів СРСР німці мобілізували до поліції чи війська і кидали для нищення інших народів. Ті люди були такі самі «українці», як і подібні інтернаціональні вислужницькі відділи поліції в центральних і східних областях України (т. зв. чорні, бо вони носили чорні вилоги на рукавах одностроїв), серед яких безперечно були і українці, і вони були пострахом для українського протинімецького підпілля. Проте відоме, що у Варшаві німці охоче представляли їх як українців, і поляки в це вірили. Так творилися численні міти про участь українців у здавленні варшавського повстання. Немає чого дивуватися, коли такі міти підтримують вороги обох народів. Прикро і шкідливо для інтересів обох народів, коли в добрій вірі цю антиукраїнську, а по суті й антипольську брехню повторюють самі поляки.*

У підсумках треба сказати таке. Безперечно під час другої світової війни мали місце у взаєминах між українським і польським народами жалюгідні факти. У більшості во-

* Правда, в останньому часі в цьому відношенні є деяка зміна на краще. У 1970 році появилася в Кракові книжка Єжи Льовела п. н. «Польска, якей не знами. Збюр репортажи о мнейшосцях народових» (Польща, якої не знаємо. Збірник репортажів про національні меншості). На стор. 71 Льовел наводить таку цитату з книжки п. н. «Жице в повстаньчей Варшаве — реляціе, документи» (Життя в повстанській Варшаві — звіти, документи), що була видана видавництвом «Пакс» у 1965 році: «Особи, які звітують і пишуть спомини, уживають найрізномірніші поняття на означення учасників двох німецьких формацій, що брали участь у здушванні варшавського повстання, формацій, що ними

ни виникли в результаті успішної політики наших спільних ворогів нацьковувати один народ на другий. За них ніхто з нас не відповідає. Але були також прикрі факти, в яких ангажувалися автентичні чинники чи особи обох народів. Їх треба усвідомити і нагадати, але не для того, щоб затруювати сучасні і майбутні взаємини. Навпаки, для того, щоб у майбутньому до таких подій не допустити. При цьому особливо важливе є те, щоб, говорячи про недавнє минуле, від-пребувати не тільки прикрі події, але й те світле, що мало у наших взаєминах місце, незалежно від минулої ворожості і від цькування німців чи більшовиків. До таких подій треба зарахувати зокрема численні спроби порозуміння і співпраці між українським і польським визвольним рухом під час німецької окупації України, спроби, що в лютому 1944 року завершилися підписанням у Львові спільної декларації між Підготовною комісією Української Головної Визвольної Ради і уповноваженими репрезентантами в Польщі польського уряду в Лондоні. Сюди треба зарахувати післявоєнну співпрацю УПА з польською організацією ВІН.

У таких умовах те, що сьогодні на потребу у взаєминах між українцями і поляками, — це роз'яснювальна акція про минуле і зусилля будувати мости порозуміння і співпраці.

Чи до такої спільної акції обидва народи готові? Факти, наведені на початку цієї статті, вказують на пересуди, що існують у поляків щодо українців. Чи такі пересуди існують також в українців у відношенні до поляків? Коли судити про це на підставі інформацій, що просякають з України і Польщі за кордон, то не видно виразних ознак української ворожості до поляків. Подібне в основному можна сказати про українську еміграцію. Дуже вимовним є, наприклад, той факт, що цієї ворожості не видно взагалі в тих українців, які колись були жертвами польських репресій, зокрема серед тих, які були суджені польськими судами і сиділи в польських в'язницях (автор цих рядків належить також до цієї категорії українців). Звичайно, і серед українців є винятки, але вони ставлення до поляків не вирішують. Натомість те, що існує серед українців, — це певний ступінь підозріння і побоювання, чи справді в польській суспільності є свідомість того, що порозуміння між обома народами є життєвою konieczністю і чи справді поляки не ждуть тільки нагоди для того, щоб почати наново трагічний цикл нашої історичної ворожнечі. (Очевидно, поляки можуть мати подібні підозріння супроти українців). Тому, як сказано, потрібна роз'яснювальна акція.

керували зрадники ген. Власов і Мечислав Каміньські, командир бригади РОНА (Русская освободительная народная армия). У відношенні до членів тих формацій зустрічаємо у звітах такі означення: «українці», «калмики», «монголи», «власовці», «росіяни» або «чубарики». Сучасного читача такі означення не можуть увести в оману.

Не можна сказати, що на цьому ґрунті вже чималло не зроблено. Від років існує співпраця в галузі науки, культури, літератури між Києвом і Варшавою. Вона кущенька, бо на неї неласкавим оком дивиться Москва. Одним з показників праці приязних до українського народу польських наукових кіл є минулорічна понад 400-сторінкова публікація «Україна-геразнейшосьць і пшешлосьць» (Україна в сучасному і минулому), що її видає у 1970 році Ягайлонський університет у Кракові, як 32 зшиток історичних праць.

Є й інші чинники в сучасній Польщі, які щиро прагнуть протиставитися тим полякам, які досі проповідують ненависть до українців. Орган Головного управління Українською суспільно-культурного товариства «Наше слово», що виходить у Варшаві, надрукував 26 березня ц. р. в українському перекладі статтю Анджея Новака і Казимира Пшибося п. н. «Контуш і голубець», що появилася в польському студентському тижневику «Політехнік». Молоді автори підтверджують існуючі в Польщі пересуди у відношенні до українців. Вони пишуть: «Перевірмо, як зареагує пересічний поляк на термін „українець”. Неважко собі уявити. Посиплються застарілі фрази про чорні піднебіння та про „різунів”. Де сенкевичівсько-гайдамацького демонізування додалися нові міли, що породжені подіями другої світової війни. Типовим прикладом буде почути з уст певної „пані з доброго дому” твердження, що „це вредний народ, я їх вже знаю”.

Автори питають і зразу дають відповідь: «Отже 40-мільйоновий народ — це народ чорних піднебінь? Твердження це таке абсурдне, що не варто з ним навіть полемізувати». У дальшому вони дуже критично оцінюють політику королівської і зокрема міжвоєнної Польщі у відношенні до українського народу. Про це в статті пишеться: «До прагнень 6-мільйонної української меншости стосувалася пацифікація, військове осадництво та архаїчні принципи федералізму епохи Ягеллонів... Хто ж не взявся б за сокиру, якби замкнули школу, церкву, наказали молитися полковим коням?»

Підстави для співпраці автори бачать у новому післявоєнному укладі взаємин між Польщею і Україною. Вони пишуть: «Тепер ми дійшли до ідеалу однорідного народу. Однаково з польського боку, так і з українського проблема перестала існувати і в політичному і клясовому значенні». Вони кінчають статтю таким висновком: «Спадщина минулого не гине, проявляється у формі хоч би безглуздного повторення речей десь там від когось почутих. І мабуть тому ця проблема не варта биття в груди і схрещення мечів. Вистачить ділової дискусії, щоб покінчити з епігонами шляхетсько-ендецьких міражів».

Також на еміграції дещо зроблено за останні десятиріччя для того, щоб зблизити обидва народи. Вже згадано про польський журнал «Культура» в Парижі. Для цього діла від років працює також Українсько-польське товариство в Лондоні та Українсько-польсько-чехо-словацька рада при-

язні в Чикаго. У пресі обох еміграцій час від часу здійснюється дискусія на ці теми, недавно зокрема в польському журналі «Листи до поляків», що появляється в штаті Конетігат в США. Усе це ніби невеликі ще зусилля для протидії духам минулого у взаєминах між українським і польським народами. Їх треба було б збільшити. На потребу в Україні і в Польщі частіша і ширша співпраця діячів культури і науки, обмін ученими і мистцями, розбудова в галузі перекладної літератури обох народів, зустрічі молоді. Подібне є на потребу і еміграції. Становище, в якому перебуває тепер Польща, безперечно не таке трагічне, як становище України. Але є також подібності, є однакові загрози, отже є ґрунт для спільних акцій проти спільного ворога. Є відомою правдою, що сила Москви спирається у чималій мірі на те, що немає між поневоленими нею народами спільного фронту самооборони, що боротьба тих народів не скоординована, що мало в них практичних виявів співпраці. А втім, надії будь-якого сателіта Москви відокремлено звільнитися від її контролю є безнадійні, як це показали польські і угорські революції в 1956 році чи чехо-словацький реформістичний рух у 1968. У ще більшій мірі це стосується сучасних дисидентських рухів в СРСР, отже і в Україні. Так є сьогодні. А після розвалу сучасної імперії порозуміння і співпраця між Україною і Польщею буде одною з центральних передумов їхньої державної незалежності. На всякий випадок найкращим засобом безпеки західних кордонів української держави в умовах постійної загрози з півночі може бути порозуміння з Польщею. З другого боку, свою незалежність і інтегральність своєї території проти загрози з боку Німеччини і Росії Польща може забезпечити тільки при умові приязні з Україною.

Таким чином будувати співпрацю між українцями і поляками треба не тільки з огляду на сучасне становище обох народів, але також для забезпечення їх майбутньої незалежності. В цьому аспекті ми зовсім не є приречені на ворогування. Ворогування може жититися тільки ресантиментами минулого. Тому, якщо існує якась приреченість у взаєминах між українським і польським народами, то це приреченість спільної долі, отже і спільних національних інтересів, зокрема у відношенні до Росії і Німеччини.

Листівка з України про арешти діячів української культури

На весні цього року на Україні поширювалася російською мовою чарписана листівка, що її текст тут передруковуємо в українському перекладі. — Редакція.

Від 12 до 15 січня в ряді міст Радянського Союзу органи КГБ провели обшуки. Ця акція сталася незабаром після засідання політбюро ЦК КПРС, на якому було схвалено рішення про ліквідацію «Самвидаву».

Окремо слід зупинитися на подіях на Україні, де обшуки супроводжувалися арештами. У цей час у газетах, які виходять на території Української РСР, з'явилися повідомлення про арешт бельгійського промадянина Ярослава Добоша. 11 лютого ті самі газети повідомили, що, у зв'язку із справою Ярослава Добоша та «за провадження ворожого соціалістичному ладові діяльності», притягнуто до кримінальної відповідальності Івана Світличного, Вячеслава Чорновола та Євгена Сверстюка...

Уже тепер видно, що підготовлюваний процес щодо масштабів та засобів фальсифікації нагадує процеси кінця тридцятих років.

Органи КГБ посилено розповсюджують серед населення чутки про зв'язок заарештованих із закордонною розвідкою, про викриття мітичної друкарні, про знайдення в заарештованих чужоземної валюти. Внесла свою частку бруду в базарні плітки і газета «Літературна Україна», яка в числі від 21 січня в статті «Про біле та чорне, або „інформацію” для дезінформації» назвала Вячеслава Чорновола однодумцем Святослава Караванського. Логіка зрозуміла: Святослав Караванський перебуває в таборі. Вячеслав Чорновіл — його однодумець — виходить, що й він має там бути. І це в той час, як слідство триває щойно тиждень, а до суду ще далеко.

Виходить, що вирок підготували заздалегідь, а про його характер можна лише здогадуватися. Відомо, наприклад, що загрожують розстріляти Івана Світличного та ще декого. Родичам і знайомим заарештованих погрожують репресіями, якщо правда про підготовлювану розправу стане відома за кордоном. Ті, що передають ці відомості, є, за висловом катєбістів, «агентами світового імперіялізму».

Особливу увагу привертає до себе арешт члена ініціативної групи Права людини в СРСР Леоніда Плюща, звільненого кілька років тому з праці. Чи його зарахують до «українських націоналістів» і чи на нього зфабрикують окрему справу — невідомо. Є побоювання, що Плюща оголосять

неосудним і його примістять у психіатричній лікарні — метод розправи, що його часто застосовують до інакшедумаючих.

Серед заарештованих у самому лише Києві є ще відомі наступні особи: Антонюк Зиновій, Коваленко, Рогинський Володимир, Селезенко, Середняк Любов, Стус, Шумук.

Подіями, останніми щодо часу, але не щодо задуму, є виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників 2 березня та публікація відкритого листа Зиновії Франко в газеті «Радянська Україна» від 2 березня. Недавно радянські газети зчинили галас, що Анджелі Девіс, звільненій під заклад, заборонено давати інтерв'ю журналістам. Але жодна з них, звичайно, не заступиться за жертви КГБ, інтелігентних і не надто фізично здорових людей, а провокаційні чутки та газетне цькування зроблять свою справу і, в котрий раз, заведуть в оману широкі маси радянського народу.

Ось чому всі, для кого дорогі ідеали гуманізму, мусять зробити все, щоб урятувати невинних.

Київ

Листівки громадянського комітету

Наприкінці червня 1972 року із СРСР одержано повідомлення, що в Москві й інших містах Радянського Союзу поширювалися листівки антирежимного змісту із висвітленням важкого соціального становища радянського населення, зокрема робітництва. Згодом одержано за кордоном і текст поширюваних листівок. Переклад їх українською мовою подаємо нижче. — Редакція.

I

Шановні громадяни.

Першого липня 1972 року минає десять років з дня підвищення цін на продукти першої потреби. Десять років тому в постанові ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР було сказано: «Підвищення цін на м'ясо і м'ясні вироби, як також на масло, — тимчасовий захід. Здійснення заходів, запланованих березневим (1962 року) Пленумом ЦК, дасть змогу знижувати в недалекому майбутньому ціни на продукти сільського господарства. Немає сумніву, що вже в найближчому часі буде змога знизити роздрібні ціни».

Сьогодні людям ясно, що це була чергова «обіцянка», чергова безсумлінна брехня кремлівських правителів. Згідно з повідомленнями газет, наш народ здійснив успішно за отих десять років постанови десяток пленумів і два п'ятирічних з'їзди. Але ж ціни не тільки не знижуються, а продовжують зростати. Проходить приховане підвищення цін на продукти харчування й промислові товари шляхом пересортування, обниження якості, наклеювання нових етикеток і тому подібне.

Згадайте галас у зв'язку з прийняттям на Двадцять другому з'їзді в 1961 році «Програми побудови комунізму». Творці тієї дивовижної лжепрограми обіцяли нам, що «за перших десять років, тобто в 1970 році всі прошарки радянських людей зможуть користуватися добробутом, будуть матеріально забезпеченні...» У ній була сила-силенна чисел, з яких виходило, що в сьогоднішній час ми мали б опинитися перед самими дверми райського матеріального достатку. Але, замість брехливо обіцяного забезпеченого життя, в нашій країні все дорожчає. За минулих десять років ціни майже на всі товари зросли на двадцять три відсотки, житлове будівництво скоротилося на двадцять відсотків і все більше перекидають його на кооперативи.

Шановні громадяни! Наша країна має найбагатші у світі ресурси, вона — друга за чергою індустрійна держава в усьому світі. А за життєвим рівнем трудящих Радянський

Союз посідає тільки двадцять шосте місце у світі, останнє серед розвинутих країн. Наш робітник може купити за свою заробітну платню в сім-дванадцять разів менше, ніж американський, англійський, західнонімецький. Середня площа житла у нашого трудячого у два-п'ять разів менша, ніж у трудящих інших країн. Вісімдесят відсотків американських родин мають свої автомашини, в англійців — шістдесят відсотків, у німців — п'ятдесят відсотків, а в СРСР — менше одного відсотка. Мізерні в СРСР, у порівнянні з західними країнами, розміри пенсії, допомоги на випадок хвороби, непрацездатності, народжування дітей. У Радянському Союзі найкоротші платні відпустки для робітників із усіх вищезгаданих країн.

Західній безробітний за виплачувану йому допомогу на безробіття може купити від двох до чотирьох разів більше товарів від нашого робітника чи службовця за всю його заробітну платню. Але й кількість безробітних на Заході не перевищує від двох до чотирьох відсотків від усього числа трудящих. Не даремно ж кремлівські правителі намагаються заглушувати тотально закордонні радіопередачі. Навіть Гітлер не робив цього в мирний час.

Шановні громадяни! Мало хто знає, що переважна більшість товарів у нашій країні продається у два або й чотири рази дорожче, тобто понад кошти державного виробництва і реалізації, «включаючи прибутки підприємств». За підрахунком наших економістів, заробітна платня радянського трудячого становить яку третину його справжнього заробітку. І крім отих відкритих обкраювань і відрахувань наш трудящий платить ще податки.

Куди ж ідуть оті приховані колосальні прибутки від нашої й вашої праці?

Оті приховані колосальні прибутки присвоюють собі таємно і відкрито кремлівські правителі і їх слуги — велика й середня партократія, апаратники і їм подібні. Ці прибутки витрачаються на їхнє розкішне життя, на їх дачі, вілли, лімузини, на їх велетенські «оклади» і премії, на їх приховані від народу пайки, спеціальні курорти, лікарні, санаторії!!

Кремлівські правителі і їх друзі живуть краще, багатше, ніж жили до революції численні царські вельможі. До того ж, вони називають себе «авангардом народу», його слугами...

Хороші нам слуги! Деруть із свого «хазяїна» — трудячого три шкури... А «хазяїни країни» — трудящі, робітники, ледве пов'язують кінці з кінцями.

Другий параграф — це відплив народного добра за кордон. Кремлівські правителі ведуть торгівлю не в інтересах народу, а в своїх авантюриницько-політичних інтересах, з метою досягнення свого панування у світі. За свою «безкорисливу допомогу» за рахунок горба свого народу вони намагаються завести в інших країнах такі ж злидні, як у власній країні.

Опрабовуючи свій народ, кремлівці вивозять за кордон величезну кількість якнайбільш високоякісних товарів, м'яса, масла, риби, ікри, зерна, сукна, шкіри, вартісної сировини й інших дефіцитних товарів. У той же час нам доводиться імпортувати з-за кордону збіжжя (Канада), видаючи на це й без того скупий національний запас золота. Велетенські засоби кидають кремлівці на постачання зброї так званим «борцям за свободу», на підтримку диктаторів, які погоджуються на будівництво військових баз Радянського Союзу в їхніх країнах — «Єгипет, Сирія й інші», на втримування за кордоном величезної шпигунської мережі, на підкуплювання «корисних» для наших правителів чужоземців. Великі засоби йдуть на утримання чужоземних компартій. Десятки мільярдів витрачено на режим Мао Цзе-дуна, «тепер цей режим — наш грізний ворог»; на допомогу зброєю для Північного В'єтнаму і його намаганням опанувати Південний В'єтнам — три мільйони карбованців на один день; на Кубу — один мільйон на день; на арабів — один мільйон п'ятсот тисяч на день.

Кремлівцям нічого не жаль. Їм довіку вистачить у Росії добра.

Шановні громадяни! В нашій країні немає соціалізму. Це не соціалізм, коли в країні усяких паразитів і начальників сьогодні у яких двадцять разів більше, ніж їх було в царській Росії! Це не соціалізм, коли середній заробіток трудячого сто рублів, а доходи великого керівника — декілька тисяч у місяць! Це не соціалізм, коли народ фактично позбавлений найбільш елементарних прав: свободи слова, друку, прав на страйки й інших! Саме відсутність цих прав на ділі дає змогу кремлівцям таємно й відкрито безоглядно працювати і поневолювати наш народ.

І не до комунізму ми йдемо — усе це забріханість. Наш лад — це державний капіталізм, один із найгірших і найбільш грабіжницьких державних ладів, який дозволяє правителям безконтрольно диспонувати всіма цінностями і доходами країни, чинити самоволю й насилля. Подібна форма безпощадно-грабіжницького правління існувала в Німеччині за гітлерівського «соціалізму». Шановні громадяни! Наші правителі руйнують країну. Нищать її економіку, господарство, створюють загрозливу міжнародну ситуацію.

Дорогі громадяни! Трудящі західних країн досягнули свого високого життєвого рівня і широких політичних свобод у боротьбі. Випробувана зброя боротьби — страйк і демонстрація. Коли в грудні 1970 року в Польщі проголосили постанову про підвищення цін, то в містах Гданську, Гдині, Щеціні та інших робітники створили страйкові комітети, громадяни вийшли на страйки й демонстрації. У висліді був скинутий Гомулка, майже повністю були змінені ЦК й уряд. Новий секретар ЦК Герек відкликав підвищення цін, підвищив заробітну платню і пенсії і полегшив цензуру.

Уже стає до боротьби народ нашої країни. За останніх десять років відбулися страйки, демонстрації й інші виступи в ряді міст: у Новочеркаську, Темір-Гау, Черчіку, Ленінграді; траплялися страйки і на московських заводах. Останнім часом відбулися багатолюдні виступи трудящих Кавнасу на Литві. Все частіше виступає з протестами багато наших письменників, відомі вчені, службовці, робітники. Вони вимагають свободи слова, друку, спілок, покращення умов життя населення, вимагають звітування влади перед народом. Їх переслідують, проголошують «відщепенцями», садять у в'язниці. Садять тому, що вони виступають. Майже завжди одним.

Шановні громадяни! Боріться за свої права, за покращення вашого життя. Обороняйте один одного: один за всіх і всі за одного. Тільки шляхом боротьби можна добитися зміни на краще. Якщо ми не будемо боротися, то все більше будемо ставати рабами верхівки КПРС, робочою худобою. Хай живе свобода і демократія!

Познайомте із цією листівкою якнайбільше людей.

II

Громадяни! Ми ледве пов'язуємо кінці з кінцями! Одинадцятого червня тисяча дев'ятсот сімдесят другого року — десять років від дня підвищення цін. Вони були підвищені майже зараз після 22 з'їзду КПРС, на якому була схвалена «програма побудови комунізму». Балакуни обіцяли: «уже за перших десять років усі прошарки радянських людей зможуть користуватися достатком, будуть мати матеріально забезпечений... бюджет, буде кінець недостачі жител».

І раптом у шістдесят другому (1962) — підвищення цін! І разом з цим зарепетували: «тимчасовий захід... немає сумніву, що вже в найближчий час можна буде знижувати роздрібні ціни».

А ми ледве пов'язували кінці з кінцями.

Минуло десять років. Ціни все збільшуються. Нас ограбовують всюди! Велетенські засоби з'їдає радянська і партійна верхівка. Окремі санаторії, розкішні автомашини, спеціальні харчові пайки, дачі, спеціальні лікарні — ось їх привілеї. А ми ледве пов'язуємо кінці з кінцями!

«Друзям» за кордон — зерно, масло, м'ясо, цукор, тканини, гармати, танки, ракети. А ми ледве пов'язуємо кінці з кінцями!

Громадяни! Боріться! Нехай прикладом нам буде боротьба робітників капіталістичних країн. Нехай веде нас приклад Польщі із грудня 1970 року!! Хай будуть нам прикладом страйки і виступи робітників Москви, Ленінграду, Новочеркаська, Темір-Гау, Черчіка і Кавнасу.

Страйкуйте! Виходьте на вулиці!

Свобода! Свобода! Свобода!

До історії Закарпаття 1938—1939

Maciej Koźmiński, POLSKA I WĘGRY PRZED DRUGĄ WOJNĄ ŚWIATOWĄ (PAŹDZIERNIK 1938 — WRZESIEŃ 1939) — Z DZIEJÓW DYPLOMACJI I IRREDENTY. Wrocław—Warszawa—Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademji Nauk, 1970. 369 str.

Мацей Козьмінський, ПОЛЬЩА Й УГОРЩИНА ПЕРЕД ДРУГОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ (ЖОВТЕНЬ 1938 — ВЕРЕСЕНЬ 1939) — З ІСТОРІЇ ДИПЛОМАТІЇ Й ІРРЕДЕНТИ. Вроцлав—Варшава—Краків, Народна Установа ім. Оссолінських. В-во Польської академії наук, 1970. 369 стор.

Хоч в основному ця праця присвячена польсько-угорським політичним відносинам і зокрема змаганню урядів обох держав за встановлення спільної польсько-угорської границі головне в період від весни 1938 до вересня 1939 року, зміст книги не вичерпується цим визначенням. Річ у тому, що на території спочатку Словаччини й Закарпаття, а згодом самого Закарпаття, де ця майбутня границя мала перебігати, збігалися, а то й перетиналися політичні й стратегічні інтереси не тільки Польщі, Чехо-Словаччини й Угорщини, але також інтереси Німеччини й Румунії. Тому в цій книзі читач знайде багато матеріялу також про відносини як Угорщини, так і Польщі з Чехо-Словаччиною, Румунією й Німеччиною. Позиція останньої в тодішньому укладі сил була така, що без її відкритої чи тихої згоди спільна польсько-угорська границя не могла бути встановлена. Так що з чотирнадцятих розділів книги чотири присвячено наświetленню міжнародного політичного становища та внутрішнього національно-політичного розвитку Закарпаття.

Праця базована головне на документальному матеріялі з польських, угорських, німецьких і частинно чеських архівів. В її першій дещо іншій

формі праця була представлена як докторська дисертація у Варшавському університеті 1969 року.

Вже в червні 1920 року регент Горті в листі до Пілсудського пропонував встановлення спільної польсько-угорської границі. Але конкретні зв'язки між польським і угорським урядами почалися щойно в 1934 році, а інтенсивне планування й співпраця, скерована на встановлення спільної границі, почалися від лютого 1938 року, тобто від часу відвідин Горті й угорського міністра закордонних справ Каньо (Kánya Kálmán) у Варшаві. Деякий, хоч і посередній вплив на польсько-угорське зближення мав соціальний та політичний лад (авторитарний у своєму спрямуванні) обох суспільств. Але конкретнішу основу співпраці творило неприхильне відношення між Польщею й Чехо-Словаччиною та постійний антагонізм і ворожі відносини між Угорщиною й Чехо-Словаччиною. Угорщина зразу ж після підписання Тріанонського мирового договору домагалася його ревізії та плекала надії про повернення їй «історичних» границь і територій, у першу чергу коштом Словаччини й Закарпаття. Отже, коли змагання за поширення політичних впливів та за терито-

ріяльну експансію Польщі й Угорщини могли бути задоволені головне коштом Чехо-Словаччини, то розбиття останньої стало безпосередньою метою і Угорщини і Польщі. Їхня співпраця добре вкладалася також у ширшу й амбітну польську «велику політику» Юзефа Бека, міністра закордонних справ Польщі, саме його концепцію «Третьої Європи», тобто політичного альянсу Польщі, Угорщини, Румунії та Югославії. У свою чергу цей бльок держав, положених між Німеччиною й Радянським Союзом, підтриманий Італією, мав служити, з одного боку, гарантією безпеки Польщі, а з другого — відкривав перспективу для керівної ролі Польщі на цьому просторі Європи.

Не зводячи очей зі згаданої ширшої концепції й політичних плянів, щоденна польська, а зокрема угорська дипломатія зосереджували свою увагу на ближчій меті — розвалі Чехо-Словаччини. Автор послідовно й детально представляє, як ця, в основі негативна, мета (розбиття Чехо-Словаччини) була повною здійснена. При тому він не приховує факту, що цей аспект польській політиці чести не приніс. Окупація угорськими військами Закарпаття в березні 1939 року задоволити бодай частинно угорські територіальні претенсії. Та оскільки це сталося за згодою Німеччини, воно не обійшлося задармо, і, всупереч угорським намаганням зберегти за собою свободу й незалежність дії, після вибуху другої світової війни Угорщина все більше підпадала під вплив Німеччини і врешті стала її сателітом. Та все ж таки угорська політика мала бодай тимчасові успіхи, а польська, крім згадуваної вже негативної мети, тобто розбиття Чехо-Словаччини, зазнала ряду невдач: 1) усунення від участі у віденському арбітражі чи навіть

від посереднього впливу на рішення, прийняті у Відні; 2) усунення від рішення чи навіть впливу на кінцеве рішення долі Словаччини в Берліні; 3) оскільки доля Закарпаття була вирішена в тому ж Берліні, то й це рішення прийнято без Польщі і навіть без її відома; 4) для реалізації концепції «Третьої Європи» навіть не створено відповідних передумов; 5) польська дипломатія не мала ніякого впливу на німецькі пляни й політику в Середній і Східній Європі; 6) ще перед встановленням спільної польсько-угорської границі в березні 1939 року Польща опинилася в повній політичній і військовій ізоляції. Навіть найближчий союзник Польщі — Угорщина, яка, однак, вела обережнішу політику, відчула, що зокрема в її співпраці з Німеччиною Польща властиво стала тягарем і перешкодою на шляху до здійснення угорських плянів як щодо Закарпаття, так і щодо Семигороду. Проте Угорщина спромоглася на льояльність супроти Польщі і вимогла для себе можливість стати на нейтральну позицію в пізнішому німецько-польському конфлікті. На додаток Угорщина прийняла понад 40 тисяч польських офіцерів й інших військовиків та біля 6 тисяч цивільних осіб після нападу Гітлера на Польщу і, всупереч волі німців, заопікувалася цими втікачами. Але ще перед польською катастрофою Польща втратила внаслідок забрання кількох сіл прихильність словаків, хоч вона культивувала добрі взаємини з ними з думкою скріплення самостійницьких течій на Словаччині. Не краще склалися польські відносини з Румунією, яку Польщі вдалося стримати від виступу проти угорських плянів окупації Закарпаття в заміну за прилучення деяких сіл і залізниці до Румунії, що,

однак, угорці рішуче відмовилися зробити. Треба тут підкреслити, що авторова аналіза названих вище питань і зв'язаних з ними подій і фактів не тільки широка, але також дуже присутня, без якихось «ідеологічних» чи «клясових» настанов і упереджень.

В ознайомленого з питанням читача ті частини книги, де мова про Закарпаття й зокрема його внутрішньополітичний і національний розвиток, викликають різну реакцію. З одного боку, читач знайде в книзі цінні нові факти й інформації та цікаву нову інтерпретацію, новий кут бачення, а рівночасно він часто напраплятиме на частини, які викликають численні й виправдані застереження. Причина в тому, що автор поставився з повним довір'ям до тогочасних офіційних звітів і різних звідомлень польських консулів на Закарпатті й Словаччині, а також багатьох інших агентів цивільних і військових розвідувальних управлінь. Автор знайшов велику кількість цих матеріалів у польських архівах і, доповнивши їх подібними угорськими матеріалами, вважав таку документацію кількісно і якісно задовільною. Тільки раз, описуючи внутрішнє становище в Карпатській Україні в листопаді 1938 року, автор нарікає на брак місцевих, закарпатських джерел (стор. 174). Хоч автор знав, що польські звітодавці й інформатори були рівночасно організаторами, координаторами або й виконавцями підривних антиукраїнських і античехословацьких акцій, проте він ніде не ставить під сумнів об'єктивність і вірогідність їхніх інформацій, ніде не конфронтує їх з даними, інформаціями й оцінками місцевих джерел. Такі джерела чи хоч би друковані праці в книзі майже не згадуються. Вислід такий, що в праці знаходимо чимало непе-

ревірених, а то й невірних даних й інформацій та помилкові оцінки й оцінки.

Ми не вираховуватимемо і не спростовуватимемо усіх тих неточностей, але для ілюстрації зупинимося на кількох. Почнемо від так званого німецького фактора, бо автор дуже часто говорить про німецькі впливи серед українства Закарпаття і надає цим впливам більшої ваги, ніж вони її мали. Рівночасно, за тогочасною польською опінією, відображено так само в архівних документах, автор приймає, що за українським рухом на Закарпатті стояли чехи і його підтримували (стор. 90). Треба при тому зауважити, що коли автор говорить про угорську або польську політику і про польські заходи впливати на події й ситуацію на Закарпатті, він подає дані, називає осіб, пресові органи і суми грошей, видаваних для тих цілей. Тим часом про німецькі впливи й залежність українського руху на Закарпатті й його політики від Німеччини автор говорить як про очевидні факти, яких не треба доводити і розміру яких не треба визначати. Мабуть, цим треба пояснювати факт, що автор не піддає сумніву часто дуже сумнівної вартости даних у звітах польських консулів. Два приклади. Говорячи про польські заходи, щоб Румунія й Угорщина передавали Польщі полонених січовиків-галичан, автор стверджує: «Okazało się wnet, że „władze rumuńskie nie przekazały Węgom ani jednego siczowca lub prawdziwego działacza ukraińskiego. Przekazano natomiast władzom węgierskim, raczej przepuszczono przez granicę rumuńsko-węgierską, ponad 150 „działaczy ukraińskich” proweniencji niemieckiej, dokładniej — Niemców komenderujących ruchem siczowym. Byli oni zaopatrzeni w regularne paszporty niemieckie”» (стор. 297). Наведені

цитати автор взяв з депеш польського консула в Севлюші Пйотра Курніцького та віце-консула в Клужі Т. Стапінського. Отже те, що, мовляв, румуни не видали угорцям «ні одного січовика або правдивого українського діяча», не відповідає правді, бо Румунія видала угорцям сотні січовиків з східної частини Закарпаття, що перейшли до Румунії під натиском угорських військ. Частина з них угорці розстріляли або замучили, а інших, що пережили страхіття в Ворюлопоші по деякому часі звільнили й дозволили повернутися на Закарпаття. Коли ж мова про 150 «німців, командуючих січовим рухом», то автор міг спитати себе, наприклад: чому німці не відкликали тих офіцерів ще перед нападом Угорщини на Закарпаття, що відбувся за німецькою згодою? Чому німецькі консули в Карпатській Україні й Румунії не заопікувалися тими німецькими промадянами? Невже при відомій тодішній самовпевненості й арогантності німців вони могли дозволити, щоб їхніх офіцерів тягали угорці по різних таборах інтернованих? Чи це подібне на тодішню поведінку німців? Чи не можливе те, що там не було жодних німецьких офіцерів? А втім, тільки одна частина січовиків перейшла до Румунії. Інша, із західної частини Закарпаття, перейшла на Словаччину. Чи й між тими січовиками було 150 німецьких офіцерів? Якщо так, то з 2 000 уніформованих і озброєних січовиків припадало б 300 німецьких командирів, тобто весь командний склад був би німецький. Вож скільки офіцерів командирів потрібно для 2 000 вояків? Або чого вартий такий звіт польського консуляту в Ужгороді вже після окупації Закарпаття угорцями: «Niemcy zaś porierają wszelkie tendencje odśrod-

kowe dla „utrzymania stałego wrzenia”. I, pamiętajmy, od marca czytnią wiele, by pozyskać sobie wszystkich pokrzywdzonych (konsul Rzeszy w Chuście np. ofiarowywał wdowom i sierotom po zabitych „siczowcach” po 50 Pengö i zapewniał je, że wystara się u rządu węgierskiego o odpowiednie renty» (стор. 313). Всі ці так звані старання німців здобути симпатію потерпілих і пропозиції грошової винагороди вдовам і сиротам січовиків існували тільки в уяві автора звіту або в сфері неймовірних вигадок. Ніхто із стероризованого населення не бачив жодного консула чи його урядовців. Та й хто посмів би контактуватися з чужинцями в той час та ще з родин січовиків?

Некритичне потрактування й використання різних польських консульських депеш і звітів доводить до перебільшень, неточностей, а часом і до недоречностей. Для ілюстрації назвемо тут два або три приклади з тих місць книги, де говориться про внутрішньополітичну ситуацію Закарпаття того часу. Так, наприклад, це правда, що о. А. Волошин мусів часом стримувати і навіть закликати до порядку занадто рвучкі й радикально наставлені елементи зокрема серед Карпатської Січі, а проте говорити про «внутрішні війни» Волощина й Ревая проти «наростаючих впливів ОУН — мельниківців» є перебільшенням навіть тоді, коли польські звітодавці покликаються на своїх українських розмовців. У примітці до твердження про «внутрішні війни» автор подає: «Donosi o tym w cytowanym raporcie z 15 II 1939 (jak w przyp. 2) poseł Papée w oparciu o sprawozdanie konsula Kurnickiego z rozmowy z Mikołajem Lewyńskim (synem Andreja Lewyńskiego) z 7 II tr. Mówił on o trudnej („niemal że beznadziejnej”) sytuacji „petluroców”, jako dawnych sojuszników polskich, w obliczu polskiej akcji

przeciwko „idei ukraińskiej” na Ukrainie Zakarpaciej» (стор. 198).

Можна критикувати політичний провід Карпатської України за рішення йти до виборів з одним, узгідненим між різними партіями списком кандидатів, бо такі вибори не дають можливості голосувати за когось (або за якусь програму) з-поза узгідненого єдиного списку, тобто вибір громадян є обмежений двома можливостями: голосувати за узгіднений список кандидатів або голосувати проти нього. А все таки право голосувати «за» або «проти» було забезпечене, і тисячі громадян покористувалися тим правом. У приблизно двох десятках сіл таких, як Іза, більшість голосів віддано проти узгідненого списку. Це, очевидно, було б неможливе, коли б вибори відбувалися під таким терором, як автор це представляє. При тому цілком недоречною виявилася спроба подати ілюстрацію підкупства і «виборчої ковбаси», бо випадок, описаний автором на основі «таємного донесення з Севлюша», коли, мовляв, міністер Ревай обіцяв по 100 кг кукурудзи і 25 кг муки на родину (стор. 199), є добрим прикладом не передвиборчого обману, але прикладом, як тогочасні польські консульські й інші звідомлення впровадили автора в оману. Річ у тому, що Севлюш (тепер Виноградів) лежить на рівнині, в долині ріки Тиси, де починається найродючіша земля на Закарпатті і де виноград, пшениця, тютюн і кукурудза основні продукти землі й праці відносно заможного населення. Обіцяти для населення саме цієї околиці 100 кг кукурудзи і 25 кг муки звучить анекдотично.

У загальному треба сказати, що автор, ідучи за тогочасними польськими джерелами і в згоді з поглядом тодішнього польського міністра закордонних

справ Юзефа Бека, вважає, що навіть у 1938—39 роках населення Закарпаття було під поглядом національної й політичної свідомості аморфною масою. Щобільше, багато чого в цій книзі вказувало б на те, що автор не допускає можливості, щоб національна свідомість могла розвинутиись серед самого закарпатського суспільства без зовнішнього втручання. Виходило б, що національне й політичне самовизначення мусіло прийти ззовні: або шляхом запрограмованого й оплачуваного Угорщиною Бродієвого мадяронства, або спонзорованого й оплачуваного Польщею Фенцикового новітнього русофілства, або врешті, підтримуваного то чехами, то німцями — а після війни хіба Радянським Союзом — українства. Іншими словами, вирішальний фактор (якщо ми автора добре розуміємо) знаходився поза самим закарпатським суспільством. Характерне, наприклад, те, що автор вважає, що угорську пропозицію в грудні 1938 року про надання Закарпаттю автономії в межах Угорщини о. А. Волошин і його уряд відкинув тому, що був «певний підтримки німців» (стор. 208). Але навіть коли прийняти такий погляд автора, то як пояснити факт, що точно 20 років раніше, в грудні 1918 року, угорці надавали вже раз Закарпаттю культурно-адміністративну автономію, схваливши навіть закон про «Руську країну», і населення Закарпаття відкинуло її, не будучи певним ні німецької, ні чийсьнебудь підтримки. Автор міг також пригадати, що 15 березня 1939, коли Німеччина відмовила проєктору і допомогу Карпатській Україні і радила їй не ставити опору наступачим угорським військам, уряд Карпатської України відкинув німецьку пораду і вирішив обороняти збройно свою незалежність, так, зреш-

тою, як це кілька місяців пізніше робила Польща проти переважачої сили німців. Надавати вирішального значення зовнішньому факторові і визначенні національної й політичної приналежності населення Закарпаття може тільки той, хто хоче ігнорувати факт, що Закарпаття витримало зовнішній мадяризаційний тиск протягом століть і збереглося. Подруге, для ока такого дослідника непомітними лишилися ті національно-політичні процеси, які мали місце на Закарпатті протягом майже 20 років в умовах демократичного ладу Чехо-Словаччини. Якщо хтось цих процесів ґрунтовно не дослідить і не зрозуміє їхньої ваги, то для нього справді те, що сталося в 1939 році, було або якимсь вибриком історії, або зовнішні обставини й фактори набирають для нього вирішальної ваги.

Поруч з вищезваними та багатьма не заторкненими тут місцями книги, які викликають застереження, знаходимо в книзі чимало цікавих фактів і спостережень, які доповнюють наші дотеперішні знання з історії Закарпаття в 1938–39 роках, вносять додаткові підтвердження відомого і дають специфічні дані для перевірки дотеперішніх здогадів. Може, найцікавішим у цьому відношенні є польське зацікавлення, польська політика і практичне втручання в внутрішні справи Закарпаття.

Ще перед війною було загально відоме бодай серед політичних кіл Закарпаття й Чехо-Словаччини, що польські урядові кола підтримували Степана Фенцика і його проросійську групу на Закарпатті, але про розміри цього втручання Польщі у внутрішні справи Закарпаття відомі були лиш деякі дані і було небагато документації. Автор тепер не тільки підтверджує ті відомості, але й вносить багато чого нового. Він

пише: «Польська політична акція на Русі, розгорнена в першу чергу для неутралізації тамошніх, підтримуваних частинно Прагою, українських рухів, розпочалася властиво в 1928 році діяльністю консула З. Завадовського. Набрала вона загального розмаху в 1931 році, коли в Ужгороді розпочав урядування консул Свежбінський» (стор. 90). Польща концепційно оформлювала і фінансувала програму дії проросійського урядування під проводом С. Фенцика і наглядала через своїх консулів над діяльністю Фенцика і його співробітників. Вона фінансово допомагала видавати «Карпаторусский голос» та повнотою оплачувала появу часопису «Наш туть». «Miesięczna dotacja dla polskich protegowanych wynosiła np. w 1937 r. około 20 tys. Kč. (pismo posła w Pradze, K. Papćego, do Kobyłańskiego) (11 — b [C] 22) z 22 V 1937, AAN MSZ, PIII, w. 103, t. 2a (11 C), k. 38. Zawiera ono specyfikację wydatków jak poniżej: „8 numerów gazety „Nasz Put’ miesięcznie á 1 300 Kč, 35 płatnych sekretariatów partyjnych á 400 Kč... razem 24 000”, oraz postulat podwyższenia subwencji bądź „jednej dodatkowej dotacji”. Podobna korespondencja z marca 1936 r. traktuje o zaległościach w dotacjach w wysokości 100 tys. Kč i jednorazowych wypłatach (50 tys.) z „funduszu specjalnego” (AAN MSZ, PIII, w. 69, t. 4a [11 C], k. 49–50). Ogólna suma dotacji, różna w poszczególnych latach, trudna jest do ustalenia» (стор. 90). Крім того, автор згадує ще й про польські стипендії для студентів «з Русі», але не наводить ні числа таких стипендій, ні висоти стипендій.

Улітку 1938 року почалася нова фаза польсько-угорської співпраці. Крім політично-дипломатичних плянів і конкретних заходів для встановлення польсько-угорської границі шляхом окупації Закарпаття

угорськими військами, почалися інтенсивні плянування й підготовка в генеральних штабах Польщі й Угорщини. В авторському описі цих підготовань і плянів цікаво спостерегти, що польська сторона виявляла великий поспіх, велику наполегливість і нетерпеливість. Між двома союзниками доходило до напружених відносин, коли поляки кілька разів висловлювали незадоволення й робили закиди угорській стороні в нерішучості, повільності та браку уточнених концепцій. Роблячи натиск на угорський уряд, польська сторона рівночасно обіцяла Угорщині «всіляку політичну й технічну допомогу, співучасть в організації диверсійних акцій на Закарпатті, словом, все крім безпосередньої акції польських регулярних військ на користь Угорщини» (стор. 108). Польщі так дуже залежало на «кінцевій розв'язці» справи Закарпаття, що в один час польський військовий аташе в Будапешті пропонував угорцям від свого уряду організувати й вишколювати польські диверсійно-партизанські відділи на території Угорщини (стор. 211). Угорщина рішуче відхилила цю пропозицію, і Польщі залишилося далі висилати своїх диверсантів на Закарпаття з Польщі. За даними автора, на 31 жовтня 1938 на Закарпатті

було 300 польських диверсантів, при чому на границі Польща тримала напоголові «плітони диверсійне», які нараховували 1 000 осіб (стор. 152, 161). Це саме робили й угорці, але цікаво спостерегти, що вони діяли значно обережніше, з одного боку, тому, що для кожного свого політичного або воєнного кроку вони намагалися добути згоду Німеччини, а з другого — угорська влада далеко реальніше оцінювала як політичну ситуацію й настрої населення Закарпаття, так і власні шанси здобути прихильність закарпатського населення. Останнього висновку автор не робить, хоч поданий в його книзі матеріал дає для цього підставу.

Книга Козьмінського дає читачеві детальний образ і цікаву аналіз польсько-угорських відносин напередодні другої світової війни. Вона також вносить багато цікавого матеріалу зокрема про мотиви й цілі польської політики стосовно Закарпаття та про польські політичні й диверсійно-підривні акції на Закарпатті. Застереження викликають ті місця книги, де автор, ідучи за тогочасною польською настановою, пробує представити й оцінити внутрішні процеси та стан національної й політичної свідомости населення Закарпаття.

Осип Данко

«Хроніка поточних подій» про репресії на Україні

Самвидавний журнал «Хроніка поточних подій», що появляється в СРСР російською мовою, подав у ч. 25 (травень 1972) м. ін. такі інформації про переслідування діячів української культури.

Від 4 до 19 травня тривав в Одесі процес проти Олексія Притики, Олексія Резнікова і Ніни Строкатої, жінки Святослава Караванського. Як докази обвинувачення, прокурор представив на суді серед іншого два випуски самвидавного «Українського вісника» і запис суду над Погружальським, який, як відомо, в травні 1964 року зумисне підпалив бібліотеку Академії наук УРСР. Свідком обвинувачення виступав також сам Притика, який розкався. Резніков і Строката винними себе не визнали, а від оборонця відмовилися, коли він пропонував судові перекваліфікувати обвинувачення з статті 62 Карного кодексу УРСР на статтю 187–1. Резнікову присудили 5 років, а Строкатій 4 роки примусової праці в таборах суворого режиму. Притика одержав два роки.

У квітні арештували сестру Івана Світличного Надію. Її дворічного сина віддали в дитячий дім, не зважаючи на протести родичів. 11 травня арештували лікаря-психіатра Самуїла Глузмана, що працював у лікарні швидкої допомоги в Києві. Тоді ж таки арештували Олександра Сергієнка. Сергієнко студіював у 1966–68 роках у Київському медичному інституті, а пізніше учителював. Сергієнко був одним із 139 українців, які в квітні 1968 року підписали протестного листа до Брежнєва, Підгорного і Косигі-

на проти порушень радянських законів під час процесів над діячами культури на Україні в 1966 році. Він також був одним з промовців на похороні Алли Горської.

У середині березня арештували Миколу Холодного, а 18 квітня був арештований Іван Дзюба. Його квартиру періодично обшукували кагебісти від середини січня і його самого постійно викликали на допити.

Серед арештованих 14 січня у Львові були також мистець Стефанія Шабатура і поет Григорій Чубай. Чубай присвятив цикл своїх поезій «Великдень» Валентині Морозові. Того ж 14 січня арештували на Волині Данила Лаврентійовича Шумука. Під час обшуку в його домі офіцери КГБ сконфіскували спомини Шумука з його перебування в концентраційному таборі. Перед війною Шумук був членом Комуністичної партії Західньої України. Його арештували поляки в 1930-их роках, і він перебув у в'язниці вісім років. Він брав участь у другій світовій війні в радянській армії. Після війни він розчарувався радянською дійсністю і пристав до національно-визвольного руху. Його арештували і засудили на 10 років таборів примусової праці. Він відбув покарання, але в 1958 році його арештували вдруге і дали йому ще 10 років, які він також відсидів.

(До цих інформацій «Хроніки» треба додати, що, за останнім повідомленням пресового агентства Ройтер та Пресового бюро ЗП УГВР, Шумука судили 5 липня в Києві і знову засудили, ще раз на 10 років ув'язнення і 5 років заслання.

Його процес був першим з політичних процесів, що їх органи КГБ підготували в Києві. Після того, як Шумука звільнили в 1956 році, коли він відбув свою першу кару в радянському концтаборі, його арештували вдруге за те, що він відмовився стати сексотом між політичними в'язнями, чого вимагав від нього майор КГБ Свердлов. Так він потрапив до в'язниці знову і одержав наступних десять років. Вийшовши на волю, він одружився з сестрою Івана Світличного Надією. Відомо також, що після останнього процесу Шумука в липні ц. р. судили також у Києві згаданого вище Олександра Сергієнка і Володимира Рогицького. Обидва одержали по п'ять років ув'язнення в таборах суворого режиму).

У березні ц. р. арештовано в Нальчику Юрія Шухевича, сина Романа Шухевича-Чупринки, кол. головного командира УПА. За не зовсім ще повними даними, між січнем і травнем ц. р. арештували на Україні понад 100 осіб.

До Комітету оборони людини надійшов лист з групи радянських громадян з України. Це копія звернення цієї групи українців до Верховної Ради СРСР і УРСР та до газет «Известия» і «Літературна Україна». Автори звертають увагу на арешти діячів української культури і пишуть: «Десятиріччя сталінської сваволі, що її відтак скромно названо „культом особи“, ще далеко не вивчене. Воно багато складніше, ніж культ будь-якої одиниці, а якщо йдеться про його результати, то культ особи треба порівнювати з таким нещастям, як те, що його принесла Радянському Союзові друга світова війна. Це жахлива соціальна чума, що породила терор, підозрливість, доноси, маси концтаборів для мільйонів невинних людей. Вона привела

народ до глибокого морально-го розбещення, до психологічного шоку такого болючого, як важка психічна недуга. У 1930-их роках та недуга почалася від надмірного зростання ролі органів державної безпеки, від їхнього надуживання своїми повноваженнями і виходу з-під контролю держави. НКВД перетворився на «державу в державі», він створив цілу механіку вбивств, він міг зганьбити і знищити будь-яку людину в країні... Зміна клімату громадського життя в СРСР у такому напрямі — це тривожний симптом. Такі явища, як уведення радянських військ в Чехо-Словаччину, таємне вето на праці, що розкривають сталінську сваволу, й навіть на матеріяли 20 з'їзду КПРС, переслідування Олександра Солженіцина, безперервні пригадки про загострення ідеологічної боротьби — усе це викликає глибоке занепокоєння, як тенденція, що може привести до нового 1937 року... Придушення національної свідомості, численні арешти видатних представників української інтелігенції, погрози, шантаж, переслідування і безперервні масові обшуки — усе це прізно нагадує, що 1937 рік почався в 1933 році, що він почався репресіями проти діячів національних культур. У цьому міститься наша пересторога...»

Автори з України так закінчують свого листа: «Окремо ми хочемо висловити міркування, що примушують нас подати наші прізвища тільки Комітетові прав людини в СРСР... Ми беремо на себе відповідальність за достовірність інформацій, що містяться у цьому зверненні. Ми гадуємо анонімістю. Але становище таке, що на будь-які вияви громадської активності органи КГБ відповідають негайними репресіями. А в сучасну мить ми не вважаємо доціль-

ним мати справу з безособовим і безвідповідальним Комітетом державної безпеки, що неухильно перетворюється на реальну загрозу для суспільства. Ми були б готові відверто назвати наші прізвища і взяти участь у громадському розгляді нашого листа, якби існувала хоч би найменша надія на те, що він буде в цілому опублікований. Група радянських громадян. Україна, Травень 1972».

На початку травня 1972 року поета Василя Стуса примістили в Павловській психіатричній лікарні Києва. Стус був арештований у січні ц. р.

У психіатричній лікарні Дніпропетровського перебуває Анастолій Лупиніс, про якого м. ін. писав акад. А. Сахаров у своїй «Пам'ятній записці» від 2 березня 1971.

У Мордовських таборах примусової праці перебувають м. ін. такі українці:

Дмитро Кузьмич Верхоляк 1928 р. народження, кол. вояк УПА. Його арештували в 1955 році, а 14 лютого 1956 засудили в Івано-Франківському на розстріл. Вирок відтак змінили на 25 років таборів. Верхоляк працює фельдшером. У червні 1971 року його перевезли з 17 л. пункту на 19. Його дружину Катерину Іванівну Яцків засудили того ж 14 лютого 1956 у тому ж суді на 10 років ув'язнення. У 1959 році її звільнили. До 1969 року Верхолякові дозволяли особисті побачення з родиною, від того часу тільки на спільні.

Володимир Юрків, 1928 р. народження, засуджений у Тернополі в 1947 році на кару смерті, замінену на 25 років, перебуває на 17 л. пункті.

Микола Якович Курчик перебуває на 3 л. пункті, просидів уже яких 26 років, залишилося йому ще сім років.

Безуглий — 25 років.

Олексій Мурженко перебуває на 10 л. пункті, засуджений у ленінградському процесі за спробу втечі літаком з СРСР.

У листопаді 1971 року відбулася голодівка в'язнів у Володимирській тюрмі. У ній брали участь серед інших Ярослав Лєсєв і Василь Кулинич. В'язні протестували проти намагання співробітників державної безпеки вербувати інформаторів між політичними в'язнями, проти шантажу та приписування антирадянського характеру заявам і петиціям в'язнів до державних органів.

З мордовських таборів вийшли такі в'язні: колишній упівець Григорій Михайлович Пришляк, після 25-річного ув'язнення; Володимир Леонюк з Берестя Литовського, після 25 років ув'язнення. Леонюк мав бути членом ОУН-Північ, яка складалась із п'ятох українців, колишніх в'язнів сталінських таборів. Михайло Зенчук, суджений в Івано-Франківському в 1956 році. Ростислав Сербенчук з Одеси вийшов після вісьмох з половиною років ув'язнення.

Після опублікованого свого покаянного листа Зіновія Франко одержала свою попередню працю і чотирикімнатне помешкання.

21 квітня 1972 члени Комітету прав людини А. Д. Сахаров, В. Н. Чалідзе, А. Н. Твердохлебов, Р. Шафаревич і експерт Комітету А. С. Вольпін звернулися до Президії Верховної ради СРСР з пропозицією відновити в правах насильно виселені народності й етнічні групи. Вони закликають Президію Верховної ради СРСР сприяти відновленню в правах кримсько-татарського народу і мешків та інших народностей і груп жити на території, з якої їх насильно і протизаконно виселили.

Київ. — Згідно з надрукованим у місцевій «Літературній Україні» (ч. 52 від 30 червня ц. р.) повідомленням про відбуте 27 червня ц. р. під головуванням письменника Юрія Смолича засідання президії правління Спілки письменників України, президія СПУ вирішила виключити з цієї режимної «спілки» відомого українського літературознавця Віктора Іванисенка. У повідомленні про цю справу сказано: «Розглянуто персональну справу В. П. Іванисенка. Правління Київської організації обговорювало це питання й виключило Іванисенка В. П. із Спілки за вчинки, не сумісні із званням радянського літератора. Президія правління СПУ, розглянувши згадану персональну справу, за антигромадську поведінку, вчинки і дії, що грубо порушують статут Спілки письменників СРСР, виключила Іванисенка В. П. із Спілки письменників. Рішення прийнято одноголосно».

До цього повідомлення треба додати, що Віктор Іванисенко, народжений 1927 року в селі Новопавлівці, Межівського району на Дніпропетровщині, в сім'ї вчителя, служив у советській армії в 1944—49 роках і, вийшовши з війська, в 1953 році закінчив філологічний факультет Харківського державного університету, у 1958 році аспірантуру, після чого чителював у Сумській і Донецькій областях. Після захисту дисертації працював в Інституті літератури АН УРСР. Був членом Комуністичної партії Радянського Союзу. В. Іванисенко відомий як автор низки літературознавчих праць і збірок

статтей, у тому числі «Сучасна ліроепічна поема» (1954), «Поезія, людина і сучасність» (1960), «Поезія і комуністична мораль» (1961), «Поезія і життя народу» (1962), «Що таке лірика» (1963), «Народження стилю» (1964) та ін. Із виступом шести-десятиників В. Іванисенко зустрів дуже прихильно творчість Ліни Костенко, Івана Драча, Бориса Нечерди, Грини Жиленко, Людмили Скарди. За прихильність до заарештованих у другій половині 1960-их років діячів культури В. Іванисенка почали переслідувати. У червні 1970 року в нього, що був у той час уже старшим науковим співробітником Інституту літератури АН УРСР, зроблено обшук і знайдено самвидавські видання, що їх мала нібито передруковувати його дружина, в тому числі романи Солежніцина, меморандум акад. А. Сахарова, працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» й ін. На партійних зборах Інституту Іванисенко був виключений із партії, його переведено на низькооплачувану посаду ляборанта і відмовлено йому захист докторської дисертації. На засіданні правління Київської обласної письменницької організації В. Іванисенка виключено з СПУ. У бібліографічному довіднику «Письменники Радянської України», виданому в Києві 1970 року, в якому була вміщена довідка про В. Іванисенка, видерто з усього тиражу сторінки 163—164 і стор. 529—530 із згадками про нього і вклеєно нові, хоч виключення його ще не було остаточно затверджене правлінням СПУ.

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). Як відомо вже з української преси, київська газета «Літературна Україна» опублікувала 7 липня ц. р. листа поета Миколи Холодного п. н. «На терези совісті», що є черговим документом провокації КГБ в його боротьбі проти українських діячів культури та усього українського народу. Провівши в січні і в наступних місяцях ц. р. арешти на Україні, КГБ намагається різними засобами компрометувати арештованих, знайти серед них і їхніх приятелів та знайомих на волі найбільше таких, які під тиском склали б обвинувально-покаянні «заяви» і «листи». Таким чином насамперед прийшла покаянна заява Зіновії Франко, відтак голосна афера Ярослава Добоша, тоді каяття за підписом Леоніда Селезененка, а тепер жертвою кагебівських інтриг упав Микола Холодний. Мета цих провокацій подвійна: створити враження у світі, що легітимна боротьба українського народу і його діячів культури є результатом сторонніх впливів, а рівночасно протиставити таким постатям, як Валентин Мороз й інші, одиниць, що заломлюються і стають інструментом в руках КГБ. Такою останньою жертвою органів безпеки є Микола Холодний. Що така жертва готується, було давно відоме на Україні.

В «Українському віснику» ч. 3, що як документ самвидавної літератури поширювався на Україні в 1970 році, писали про Холодного м. ін. наступне:

«Ім'я Миколи Холодного, як автора талановитих гостро соціальних поезій широко відоме. Його вірші набули масового поширення у „Самвидаві“. Донедавна М. Холодний активно включався в громадське життя, читав свої найгостріші пое-

зі на літературних вечорах, сприяв їхньому поширенню. Зазнавав різних переслідувань... Ознаки зміни позицій виявилися у Холодного вже у рукописній збірці „Куди і навіщо тече вода?“ (1969). Поет не приховував від ближчих знайомих, що відхід від попередніх мотивів творчості в „неутральну“ тематику — це тільки один із запланованих ним заходів, мета яких довести літературним керівникам, ідеологічним органам та КГБ, що М. Холодний став іншим, і таким чином добитися змоги друкуватися й унікальні можливих репресій за публікацію поезій за кордоном... На весні 1970 року М. Холодного знову викликали до ЦК ЛКСМУ, до Главк, де запропонували написати відповідь націоналістам і пообіцяли, що його нові вірші на комсомольську тематику обов'язково будуть надруковані. Справді, у видавництві „Радянський письменник“ йому сказали, що його збірка готується до друку. Після цього Холодний написав і подав до газети „Літературна Україна“ статтю „Відповідь опікунам“, в якій дає критичну оцінку своїй дотеперішній поезії, протестує проти надрукування віршів за кордоном, звинувачує видавців у фальсифікації і навіть повідомляє, хто саме перевозив його вірші через кордон. З якихось міркувань цієї статті тривалий час не друкують».

Стільки в «Українському віснику», з якого видно, що сучасна провокація КГБ була підготовлювана вже два роки. До цього треба додати ще наступне:

У зв'язку з контактами Холодного з КГБ серед українських дисидентів було відоме, що під час допитів Холодний був піддаваний також т. зв. пси-

хіятричному лікуванню, що є випробуванним засобом боротьби КГБ проти опозиційних елементів. Результати тих «лікувань» були видні на писаннях і виступах Холодного за останні роки. У нашому посіданні є текст відкритого листа Холодного до Валентина Мороза з приводу відомого його есею «Серед снігів», в якому Мороз не погоджувався де в чому з Іваном Дзюбою та дуже гостро критикував поета Дмитра Павличка. У відкритому листі Холодного є виразні сліди його психічної травми. Там він м. ін. пише на адресу Мороза таке:

«Любий Валентине! Спусти́ть-ся на землю! Ви зробили із Дзюби бога і вимагаєте, щоб він поводився як бог... Чом на козла одпущення ви обрали як-

раз Павличка... Павличків ідеал — родинний загишок і таке інше... Аксіологи ще не прийшли до єдиного критерію цінності. Одного ваблять барикади, іншого двоспальне ліжко. Мене — наприклад — останнє... Історії не повернеш назад. Якими природа запрограмувала нас, такими ми й помremo... Не приписуйте солов'ю орлиних крил. Вони йому ні до чого».

Відомо, що намагання Холодного вплинути на моральну поставу Мороза чи інших українських патріотів були безуспішні. Не діяли також провокаційні обвинувачення в їх вигаданому пов'язанні з закордоном. Треба думати, що й цим разом провокація КГБ не матиме впливу на дальший розвиток боротьби українського народу на тих, що її ведуть.

Провокації КГБ

Як відомо, у своєму намаганні задушити справедливі прагнення українського народу до національної, політичної і соціальної свободи Москва послуговувалася і послуговується не тільки засобами терору і насильства, але також вживає таких методів, як ширення наклепів на український визвольний рух і його діячів. До категорії таких засобів належить і свідомо дезінформація, вигадки, плянові погослови з метою розсварити українців між собою, кидати підозріння, словом, влаштувати провокації. Такими наклепами органи КГБ пробують тепер виправдати арешти й ув'язнення десятків діячів української культури. Цих методів ті органи вживають також у боротьбі проти української еміграції.

У травні ц. р. Українська інформаційна служба «Смолоскип» розіслала до преси повідомлення Проводу українських

націоналістів (ОУН під проводом Олега Штуля), в якому м. ін, пишеться:

«Розпочавши новий наступ на сили національного відродження на рідних землях, завдаючи важких ударів найсвідомішим прощаркам українського народу на Україні, червона Москва почала одночасно незвичайно широкий наступ на українську еміграцію, яка з глибини серця відгукнулася на вияви незламності своїх братів і сестер на Україні. Цей відгук еміграції морально підтримує борців за самозбереження та показує світові справжнє обличчя СРСР, як московської тюрми народів і ворога свободи всього людства.

Останньо можна було ствердити, що наступ на еміграцію відбувається в різних площинах, різними засобами: ширенням фальшивих чуток, фальшуванням дійсності та різними провокаціями. Цей наступ має

на меті послабити мораль українців на чужині шляхом їх розсварення, паралізувати їхні дії шляхом розкладу, відірвання від проблематики рідних земель, ширення зневіри в сили нашого народу, перенаголошення сил ворога, з чого випливав би висновок про „безнадійність боротьби”, про „добровільність русифікації”, про „байдужність народу до національних проблем”, про „ненаражування на небезпеки” людей на Україні тощо».

Далі в повідомленні розповідається про дві анонімки, що їх недавно органи КГБ поширили серед еміграції. Перша — це збірка різних полемічних статей, спрямованих проти голови Проводу ОУН Ярослава Стецька. Брошура зладжена так, що у читача може утвори-

тися фальшиве враження, ніби її видали діячі Проводу Українських націоналістів. Друга анонімка — це кілька листів, що їх нібито мав писати Олег Штуль до свого батька в УРСР. Це також фальшивка, метою якої є роз'ятрення боротьби між українськими політичними групами на еміграції.

Повідомлення закінчується таким висновком:

«Можна сподіватися, що в майбутньому будуть даліші, глибші провокації КГБ, включно до арештів людей, що їдуть на Україну у відвідини до родин.

«Кличемо весь загал до розважного ставлення до провокацій, а одночасно до збільшення чуйности й відсічі справжнім агентам, дія яких буде все посилюватися».

У видавництві «Сучасність» вийшла з друку і надійшла в продаж книжка поезій

ЄВГЕНА МАЛАНЮКА ПЕРСТЕНЬ І ПОСОХ

Збірка, що містить три цикли — «Лютий», «Поле бою» і «Парастас», була підготована автором в останні роки його життя і появилася в цьому виданні у його укладі.

Ціна: 7,50 н. м., 2,50 дол. або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Марко Царинник*. Із нових поезій.
- 9 *Емма Андіївська*. Роман про добру людину (III).
- 35 *Христя Коленська*. Весна 1972 року.
- 40 *Аркадія Оленська-Петришин*. Українські мистецькі колекції Нью-Йорку й околиці.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 54 З'їзд поневолених народів у Києві.
- 59 *Іван Майстренко*. Національне питання в СРСР і російська еміграція.

СПОГАДИ

- 65 *Анатоль Гак*. Правда про Гуляй-Поле.
- 74 *Володимир Рудницький*. Із спогадів нотаря.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 83 *Роман Рахманний*. Канадські перспективи на 1975 рік і далі.
- 100 *Мирослав Прокоп*. Чи ми приречені ворогувати?

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 108 Листівка з України про арешти діячів української культури.
- 110 Листівки громадського комітету.

РЕЦЕНЗІЇ

- 114 До історії Закарпаття (*Осип Данко*).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 121 «Хроніка поточних подій» про репресії на Україні. — Виключення Віктора Іванисенка із СПУ. — Нова жертва КГБ — поет Микола Холодний. — Провокації КГБ.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Norttingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1972 рік

одно число: річно:

Австралія	0.90	9.— дол.
Австрія	26.—	260.— шил.
Англія	0.40	4.— фун.
Аргентина	1.30	18.— пез.
Бельгія	55.—	550.— бфр.
Бразилія	1.30	18.— н. круз.
Венесуеля	1.50	15.— ам. дол.
Голляндія	4.—	40.— гул.
Канада	1.50	15.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм
США	1.50	15.— ам. дол.
Франція	6.—	60.— ффр.
Швейцарія	4.80	48.— шфр.

Додаткові кошти пересилання
нашого журналу летунською
поштою до Канади і США
становлять 8.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, готовлені на «Сучасність» чи на окремі працівники нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.*
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiевська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторінок. Ціна 7 доларів;
у Німеччині — 25 нім. марок.

Збірка документів про русифікацію на Україні:

**МОЛОДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБІ ПРОТИ РУСИФІКАЦІЇ**

Збірка містить «Лист творчої молоді Дніпропетровського»
і три статті з дніпропетровських газет.

Ціна: 1 долар; у Німеччині — 3,50 нім. марок.

Видавництво «Сучасність» з нагоди 100-ліття народження Миколи Скрипника виготовило 2-томове видання, що складається з студії про М. Скрипника (т. I) і добірки його праць головне з національного питання (т. II).

Перший том уже вийшов з друку і надійшов у продаж. Це студія Івана Кошелівця:

МИКОЛА СКРИПНИК

Книжка на 344 стор. друку, крім нарису діяльності М. Скрипника на тлі української дійсності 1920—30-их років, містить у додатках документи і велику бібліографію.

Ціна: в картоні — 20 н. марок, для США і Канади — 7 дол., в ін. валютах — рівновартість ціни в дол. у твердій полотняній оправі — випродане.

З замовленнями звертатися до видавництва. На гуртові замовлення даємо знижку.